

कलवणी प्रकार.

—
दीगल प आना.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૨૦૪ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ કુળવલ્લભ ૪૩૧૨

વિષય મ : ૩

The Department of Public Instruction, Bombay.

केळवणी प्रकार.

METHODS OF TEACHING
AND
SCHOOL MANAGEMENT.

द्वितीय.

राय साहेब महीपतराम इपराभ नीलकंठ, बी. आर्. ड.

भाण्ड गूजराती ट्रांसलेटर, ओ. डिपार्टमेन्ट.

THIRD EDITION

*Registered for copy-right under the Government of India's
Act XXV. of 1867.*

Published by

CHIMANLAL, CHUNILAL & Co.

Ahmedabad.

1908.

[All Rights reserved.]

Price Five annas. मूल्य ५ आना.

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ

મ:૩ ૨૪૭૪

અમદાવાદ.

“વિજય પ્રવર્તક” પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં બાંધ્યું

પ્રસ્તાવના.

હરેક વંધો કરવા માંડવા પહેલાં તે શીખવો પડે છે. ખેડુત, સત્તાર, લુહાર, સભાટ, સોની, કડીઆ, વણકરાદિ કરીગરોના જોડા પોતપોતાના કુમર પ્રથમ શીખ્યા પછી કરી શકે છે. વેપારી અને તેમના વાણીતરો પ્રથમ નામાં લખતાં શીખે છે અને અનુભવ મેળવે છે, ત્યારે પોતાના કામને ચોખ્ખા થાય છે. વકીલોને કાયદા બધી પરીક્ષા આપવી પડે છે ત્યારે વકીલાત કરવાની સનદ મળે છે. સરકારી કામદારો અને સંજ્ઞાકરભારીઓ બધી ગણી અનુભવ મેળવે ત્યારે પોતાના કામ ધટતી રીતે કરી શકે. જેમને વિદ્યાગુરુ થવું હોય તેમણે પણ પ્રથમ બહુવું અને પછી બહુાવતાં શીખવું જોઈએ. આપણા દેશમાં સરકારે નિશાળો સ્થાપવા માંડી ત્યારથી આ બાબતપર લક્ષ આપવા માંડ્યું છે. આરંભમાં મહેતાજી યનારને મુંબાઈમાં બહુાવી નોકરી આપતા. પછી સૂરતમાં નાર્મલ ક્લાસ કમો. તથાપિ નિશાળોની સંખ્યા ઉતાવળે વધવાથી એ ક્લાસથી મહેતાજી પૂરા પડ્યા નહિ, ને ટ્રેન નહિ થયેલા એવા ઘણા માણસો મહેતાજી થયા. પછી અમદાવાદમાં ટ્રેનિંગકાલેજ અને સૂરતમાં ટ્રેનિંગસ્કૂલ સ્થાપન થયાં. થોડાં વરસ પછી સૂરતની સ્કૂલ ને અમદાવાદની કાલેજ જોડે બેળા દીધી અને સંજ્ઞાકટમાં ટ્રેનિંગકાલેજ સ્થાપી. જેઓ મહેતાજી થવાની ઉમેદ રાખે છે તેઓને આ કાલેજમાં, નિશાળમાં શીખેલા તે ઉપરાંત, વજરે વિદ્યા શીખવે છે તથા બહુાવવાની કળા શીખવે છે; એ કળા વિશે હોપસાહેબનાં ભાષણો વજરે પરથી નિશાળપદ્ધતિ નામે પોથી મેં સ્વી. તેની બે આશ્વત્તિ ખખ્યા પછી શિક્ષાપદ્ધતિ નામે બીજું પુસ્તક કળ-

વધુ ખાતાના ડિરેક્ટર સાહેબના હુકમથી પ્રગટ કર્યું. શિક્ષકોને જણાવવા જેમ કેટલીક ખાખતો તેમાં નહિ હોવાથી આ ગ્રંથ રચ્યો છે. એ શીખ્યા કેડે વિદ્યાર્થી મનારે નિશ્ચયપદ્ધતિનો તથા શિક્ષાપદ્ધતિનો અભ્યાસ અવશ્ય કરવો. નિશ્ચયપદ્ધતિને બજાવવા અને કેળવવા એ એમાં જ મોટો બેઠ રહેલો છે તે પૂરો સમજાય ત્યારે જ મહેતાજીનું કામ ખરોબર થઈ શકે.

આ ચોપડી છપાયા પહેલાં ઈન્સ્પેક્ટર સાહેબે તથા કેટલાક ડેપુટી ઇન્સ્પેક્ટરોએ વાંચી કેટલીક સૂચના કરી તેમાંની ઘણીક એમાં દાખલ કરી છે. આ આશુતિ વાંચી એમાં સુધારો વધારો કરવાનો જેઓ પ્રયોગ કરશે તેઓનો આભાર માનવામાં આવશે.

અનુક્રમણિકા.

કેળવણી પ્રકાર.

પ્રકરણ ૧ હું—બુદ્ધિની કેળવણી.

ક્રમ.		પૃષ્ઠ.
૧	સામાન્ય વિચાર.	૧
૨	થોડા આંક, લખતાં વાંચતાં ન આવડવાથી થતા મેરુપાવડા.	૧૧
૩	ગળ પ્રમાણે થોડાના ડાહરાને લખી કેળવણી આપવી.	૧૧
૪	શીખવવાની રીતો.	૨
	૧ નહીંતા ઉપરથી અલગવા પર જરૂં.	૧૧
	૨ અલગયું પ્રથમ કહીને તેમાં સમજણ પાડવી.	૩
	૩ પ્રતોતર.	૧૧
	૪ પ્રકરણ	૫
	૫ ઉદાહરણ	૬
	૬ પાઠ પૂર્વે સંકલ્પજ્ઞાન.	૧૧
	૭ શીખેલી બાબત લખાવી જોવી.	૧૭
	૮ મનોચલ.	૮
૫	વરસ પૂરે થાય એટલે શીખવેલું હોય તેનું પુનરાવર્તન કરાવવું. ...	૧૦
૬	પાઠ આપવા વિષે.	૧૧
૭	હરકોઇ પાઠ વખતે કાળા પાટીઆનો ઉપયોગ કરવો.	૧૦
૮	પાઠ આપતી વેળા મહેતાશ્રીને નમ્રૂત રહેવાની જરૂર.	૬
૯	સખળા પાઠમાં ત્રણ ભાગ હોવા જોઈએ.	૧૭
	૧ આરંભપ્રમ. }	
	૨ પાઠનો મુખ્ય વિષય. }	
	૩ પુનરાવર્તન. }	

અવમ.

પૃષ્ઠ.

૧૦ આમળથી પાઠ તૈયાર નહિ કર્યાથી મરું પશ્ચિમ.	૧૦
૧૧ હરેક પાઠ આમળથી તૈયાર કરવાની જરૂર.	૧૧
૧૨ સિદ્ધકે નોંધ કરી પોતાની પાસે રાખવી.	૧૨
૧૩ નોંધના પ્રકાર.	૧૩
૧ સંક્ષેપ નોંધ. }	૧૪
૨ પ્રશ્ન નોંધ. }	૧૪
૧૪ સંક્ષેપ નોંધમાં પાઠની મુખ્ય બાબતો અનુક્રમે લખવી.	૧૪
૧૫ પ્રશ્ન નોંધ શી રીતે બને કેવી લખવી	૧૫
૧૬ નોંધમાં ન લખી દેવાય તે બાબત પણ ઓક્ષરને કહેવી.	૧૬
૧૭ પાઠમાં વિષય ભેદને એટલેજા લેવો ને સારી રીતે સમજાવવો. ...	૧૭
૧૮ બાબતને મટતા અનુક્રમમાં ગોઠવવી.	૧૮
૧૯ સિદ્ધકે સદા ધ્યાનમાં રાખવાની સાત શીખામણુ.	૧૯
૧ દેવનો ઉપયોગ કરવો.	૧૯
૨ મહેશ્વરીજ પાત્રું શીખવવું.	૧૯
૩ પાંચરીજાંધ શીખવવું.	૧૫
૪ રસિક લાગે એવી રીતે શીખવવું.	૧૯
૫ જલ કરતાં માયાનો ઉપયોગ વધારે કરવો.	૧૯
૬ ઓક્ષરને પોતાની મેળે સૂઝે એમ કરવું. અડધણુ ખસેડવી નહિ, પણ ખસેડતાં શીખવવી.	૧૭
૭ જ્ઞાન કરતાં વધારે શીખવવું, પણ સક્રિય ઉપરાંત શીખવવું નહિ.	૧૮
૨૦ મહેતાછએ તથા સિદ્ધકે એ શીખામણો સદા વાંદ રાખવી.	૨૦

પ્રકરણ ૨ જી.

પ્રત્યેક વિષય શીખવવાના વિશેષ નિયમો.

૨૧ અંકમણિત.	૨૬
૨૨ વાચન.	૨૬

ક્રમે.

પૃષ્ઠ

૨૩ પહેલી ચોપડી શીખવવાની રીત.	૨૨
૨૪ વાંચતાં શીખવવામાં ચાર બાબતપર લક્ષ્ય દેવું.	"
૧ શુદ્ધ ઉચ્ચાર.	૨૩
૨ સહેલથી વાંચવું.	"
૩ ઘટતી ઉતાવળે વાંચવું.	"
૪ અર્થ સમજાય અને પ્રમાદિ ચિન્હ દર્શાવાય તેમ વાંચવું.	"
૨૫ વાંચવામાં પાંચરીખંધ ચટવું.	"
૨૬ વાંચવામાં યતી ભૂલો સુધારવાની યુક્તિ.	૨૪
૧ ધીમે અને ભાર મૂકીને વંચાવવું અને ખોટો ઉ- ચ્ચાર ખરો બોલતાં આવડે ત્યાં સુધી શીખવવો.	"
૨ ઉતાવળે વાંચનારને ચિત્ત દબાવે વાંચતાં શીખવવું અને ધીમે વાંચનારને એક એક બોલ ભૂલો ભેડાવવો.	"
૩ "સ" નો "હ" કે "સ," "સ" નો "સ," "હ" નો "ચ," "ખ" નો "હ," "હ" નો "ત," "ત" નો "ટ," એ જોડ વારે વારે બોલના પાસે બોલાવી રોજ સુધારવી.	"
૪ ભારે કે અસાધારણ સખ્તોના અર્થ અમાલથી સમજ- વા અને જામ કરી દેખાડવા.	"
૫ માત્ર માતાં કે જાંબાવીને વાંચનારની પેઠે કાર્યકવાર વાંચીને શિક્ષકે મરહરી કરવી ને સારી અસર બિસા- ડવી. પણ શિક્ષકે વાંચી દેખાડવું.	૨૫
૨૭ વાંચનના નિયમો.	"
૧ ધીમે વાંચવું, પણ માતાં હોય તેમ વાંચવું નહિ.	"
૨ શબ્દે શબ્દે સાંભળાય તેમ વાંચવું; બહુ મોટે ઘાંટે તેમ છેક ધીમે સાહે વાંચવું નહિ.	"
૩ રોજ કયાં વિના સાંભળનાર પર અસર થાય તેમ વાંચવું.	"

કલમ.

પૃષ્ઠ.

- ૪ એક સરખે સાહે કે દબે વાંચવું નહિ..... ૨૬
- ૫ નેમ વાતચીતમાં બાકીએ બીએ તેમ વાંચવું અને
નિયમને યોગે તેવું વાંચવું..... ૨૬
- ૨૮ વાંચનની ચોપડીઓ સીખવવાના નિયમો:—
- ૧ મહેતાણએ સુધ વાંચવું ને બાલવું..... "
- ૨ તપાસ સખચી કે ડોકરાં વાંચે છે તે સમજે છે કે નહિ..... "
- ૩ વાંચવાના પાઠ લાંબા ન આપવા ને તે તેજ દિવસે
વંચાવવા. સારો વાંચતાં ન આવડે તો ફરીને તેજ
આપવો..... "
- ૪ વાંચવાના કે બીજા કોઇપણ પાઠમાં ભૂલ જવા દેવી નહિ..... "
- ૫ પાઠને ઘરથી વાંચી લાવવાનું કહેવું નહિ. તે વખતે
વાંચી દેખાડવો ને નિસાણા અને સીખવવો..... "
- ૬ બધાં ડોકરાં સાંભળે ને સમજે એવી રીતે આખો પાઠ
મહેતાણએ વાંચી જવો ને ડોકરાં પાસે વંચાવવો
તથા ભૂલો બતાવવી..... "
- ૭ કહણુ સમજોના અર્થ, મૂળ, પ્રત્યય, ઇત્યાદિ પૂછવા..... "
- ૮ વાંચનની ચોપડીમાંથી પાઠ લખાવવા તથા તેમાંની
મતલબ ચોપડીમાં જોડેને લખાવવી..... "
- ૨૯ ડોકરાં લખાઈ સમજતાં નથી અને વિસ્તાર કરી શકતાં
નથી તેવું પરિણામ..... ૨૭
- પાઠ સીખવતી વેળા તે વિષે ચર્ચા કરવી..... ૨૮
- ૩૦ ભૂજોળવિદ્યા..... "
- ૩૧ ઇતિહાસ..... "
- ૩૨ ઇતિહાસ વિષે અમત્યની સૂચના..... ૨૯
- ૧ પાઠને લગતી ધટતી સમજ, ફજાંત, વિરોધ વર્ણુન વગે-
રેથી પાઠને મનોરંજક કરવો..... "

- ૨ ઈતિહાસમાં વધારે ઉપયોગી કાળ અને ખાસતપર જેવા કે કળાકૌશલ્ય, મેલના હક્કમાં વધારો, ઇત્યાદિપર વધારે ધ્યાન આપવું ૨૯
- ૩ રાજરીનિની અસર તથા પ્રભની ચડતી પડતીનાં કારણ સમજવાં "
- ૪ જુદા જનાવોમાં વધારે અમલનો ને ઓછો અમલનો કિયો એ બતાવવું..... ૩૦
- ૫ છાત્રાંની સમજવાની શક્તિ પ્રમાણે વિશેષ સમજણ આપવી અને નહીં પાસે રાખવો "
- ૩૩ વ્યાકરણ તથા રચનાપા. "
- નામ, સર્વનામ, ઇત્યાદિ ઓળખતાં શીખવવું..... "
- ૩૪ વ્યાકરણની જોડે ગૂજરાતી ભાષામાં સમજ પાડતાં જવું. ખોટાં વાક્યો લખાવી શીખવેલા નિયમ પ્રમાણે સુધારાવવાં. ૩૧
- ૩૫ વાક્ય જોડતાં શીખવવાના ધારા.— ૩૨
- ૧ વ્યાકરણની જોડે સહેલાં વાક્યો જોડાવવાં "
- ૨ વાક્ય જોડાવીને તે ઉપરથી વાક્ય રચનાના નિયમો કઠાવવા. "
- ૩ વાંચનની ચોપડીઓની પૃથક્કૃતિ, અન્વય, સંબંધ, ઇત્યાદિ શીખવવા. "
- ૪ પ્રયોગનાં રૂપાંતર કરતાં તથા ફેરફાર કરતાં શીખવવું. "
- ૫ સાદાં વાક્યો પ્રછી સંયુક્ત વાક્યો જોડતાં શીખવવાં. "
- ૬ વાક્યોમાં વિરામચિન્હો, અર્થ અને ઉપયોગ શીખવવો. "
- ૭ નિબંધ લખતાં શીખવવા. જેવા કે નિસાળના મહાનું વર્ણન, મામનું વર્ણન, તહેવારોનાં વર્ણન, ઇત્યાદિ. "
- ૮ એ નિબંધો વર્ગમાં સુધારવા ૩૩
- ૩૬ લખવું ૩૪
- નિસાળીઆ લખતા હોય તે વેળા પાડીઆપર લખી

કેળાડું, આંકણીથી તથા આંકણી વચ્ચે ફેરતાં ને લેખણ પડતાં સ્વીચવણું.	૩૪
૩૭ ભેડણી.....	૩૫
ડિઝેઇન લખવાનો મહાવરો પ્રથમ સ્કેટપર અને પછી કામગીર કરાવવો. નોટમાં ખોટી ભેડણી દોષ તે સુધારી ખરી ભેડણી લખવાની ટેવ પાડવી.
૩૮ સામાન્ય જ્ઞાન
એ સ્વીચવણામાં ચાર બાબતપર ધ્યાન આપવું.	૩૬
૧ સ્વીચવણામાં બે મતલબ છે; (૧) ખુદી કેળવાય અને (૨) પણી બાળતો ઓકશાંના ભણવામાં આવે
૨ નિશાળીઆને અવલોકન કરવાની ટેવ પડે
૩ વહેવારમાં કામ આવે એવું અને પોતાના તથા પારકાના ધંધા વિષેનું જ્ઞાન મળે
૪ તેનો તેજ લાગલામટ ન ચલાવતાં બુદ્ધિ બુદ્ધિ બાળત ચલાવવી.....	..
૩૯ સમજનાં મૂળ
૪૦ મૂળશાળી કવિતા.	૪૧

પ્રકરણ ૩ બું.

ચરીરની કેળવણી.

૪૧ ઓકશાની તંદુરસ્તી તથા અંગકસરત ઉપર દૈનિક લક્ષ આપવું.	૩૭
૪૨ નાનખણમાં કસરત કરવાનો તથા લક્ષ ન કરવાનો બોધ કરવો.
ટાંઠ બે કલાકને આંતરે એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે બેસાડવા ને ઉઠતી તથા બેસતી વખત નમસ્કાર, સીધા, ડાબા, ફેરવવા.....	..

કલમ.

૫૪.

- ૪૩ નિશાળમાં સુધારતા શખથી અને શિક્ષકે તથા ડાહરાઓએ
ધોધેશાં વચ્ચે પહેરવાં..... ૩૮
- ૪૪ રમતમાં અનીતિ ન કરીએ અને માળામાળા ન કરે તે એક
એક એકે સ્નેહથી વર્તે એમ કરવું.....

પ્રકરણ ૪ મું.

નીતિની કેળવણી.

- ૪૫ નીતિની કેળવણી વગર માણસ પશુ સમાન છે..... ૩૯
- ૪૬ નિમ્ન નિશાળનું કામ ચલાવતી રેખા ઉપરસ્તવનની કવિતા
એકે બોલાવવી. સુનીતિના પાઠ વિશે વિસ્તારથી સમ-
જાણુ પાડવી..... "

પ્રકરણ ૫ મું.

શિક્ષકનાં લક્ષણ.

- ૪૭ ડાહરાઓને સુનીતિવાન કરવાને મહેતાઈએ સફળથી હોઈ
લેણએ..... ૪૦
- ૪૮ શિક્ષકને પોતાના કામમાં ચક્ષુ મેળવવાને ૧ વિદ્યા, ૨ અનુ-
ભવ, ૩ ચતુરાઈ, ૪ ઉમંગ, ૫ ન્યાય, અને ૬ દૃઢતા અ-
વશ્ય લેણએ..... ૪૧
- ૪૯ દૃઢતા વિશે ત્રણ અમલના નિયમો.—
૧ આજ્ઞા કીધાની પૂર્વે સારી પેઠે વિચાર કરવો, પણ
એકવાર આજ્ઞા કરી તે પછી તે પળાવવી ન લેઈએ..... ૪૫
- ૨ એ દૃઢમ પળાવવાનો નિમિષ ન હોયો હોય તે ફરી કરવો
નહિ..... "
- ૩ એ દૃઢમ હોયો હોય તે તમારે પડે ફરી ભૂલવો નહિ..... "
- ૫૦ ડાહરાને વાઠવિવાઠ કે સામું બોલવા દેઈ નહિ..... "

પ્રકરણ ૬ થું.

નિયાળનો વહીવટ.

કલમ.	પૃષ્ઠ.
૫૧ વર્ગની ગોઠવણ.....	૪૫
૫૨ અભ્યાસપત્રક	૪૬
૫૩ દરેક વર્ગનું જુદું અભ્યાસપત્રક અને વખતપત્રક કરવું.....	૪૭
૫૪ વખતપત્રક	૪૮
વખતપત્રક બનાવવામાં ધ્યાનમાં રાખવાએમ બાબતો.	„
દરેક વર્ગનો દરરોજનો અભ્યાસ, તથા દરેક પાઠ શીખ- વનારનું નામ લખવું. દરેક વર્ગમાં એ પાસીઈ ઠામવું	„
૧ અગ્રણનો વિષય બે, ત્રણ કે વધારે વાર ચલાવવો, ત્રણ લાગભગટ લાંબી વાર ન લખાડવી.....	„
૨ કાલ પાઠની પછી સહેલો પાઠ આવે તેમ કરવું.....	„
૩ કલાક દોઢ કલાકે ડોકરાને બેસવાનું ડોકણું બદલવું.....	૪૯
૪ થણા અમલના પાઠ મહેતાણએ શીખવવા.....	„
૫ એ પાઠમાં વધારે બોલવાનું હોય તેવા પાઠને બધા વ- ર્ગોમાં એકે વખતે ચલાવવા નહિ.....	„
૬ ડોકરાને નિયાળમાં ભૂખ્યા રહેવું પડે નહિ તેમ કરવું	„
૭ વખતપત્રક કપરથી દરેક શિક્ષકે વિષય તથા વખત પોતાની નોટબુકમાં લખવા	„
વખતપત્રકના નમૂના.—	
અમદાવાદ નં. ૪ યાની નિયાળનું નવેમ્બર ૧૮૭૫ થી ફેબ્રુઆરી ૧૮૭૬ સુધી. વર્ગ ૧ થી.....	૫૦
અમદાવાદ નં. ૪ યાની નિયાળનું વખતપત્રક. માટે નવેમ્બર ૧૮૭૫ થી માટે ફેબ્રુઆરી ૧૮૭૬ સુધી. વર્ગ ૨ થી	૫૧
૫૫ કપલા પત્રક વિષે સમજાવી.....	૫૨

- ૫૬ અવકાશની વેળા મહેતાણએ નીચલા વર્ગે તપાસવા નહિ. ૫૨
- ૫૭ ફરેક મહીને શિક્ષકે પોતાના વર્ગની પરીક્ષા કરવી અને મહેતાણએ આખી નિસાળની પરીક્ષા કરવી..... ૫૩
- ૫૮ સાડાત્રણથી ચાર સુધી બધા વર્ગોને હલા શખી થા હલાક મુનીતિની કવિતા બોલાવવી અને થા હલાક હોનો અર્થ સમજાવવો..... ૫૪
- ૫૯ બેઠલા વર્ગ તેટલા આસિરંટો ન હોય તો તેવી નિસાળના વખતપત્રકનો નમૂનો..... ૫૪-૫૫
- ૬૦ ઘેરથી લખી લાવવાનું વધારે ન આપવું..... ૫૬
- ૬૧ હાજરી..... ૫૭
- સરકારી નિસાળના શિક્ષકોનું હાજરીપત્રક..... ૫૭
- ૬૨ ઇનામ અને સભ. ૬૦
- ૬૩ સભ કરવાનો હેતુ..... ૬૧
- સભની ઝોળી જરૂર પડે તેવી વર્તણૂકવિધે સૂચના.— ૬૧
- ૧ વગર નિયમે નિસાળનું કામ ચલાવવું નહિ ૬૨
- ૨ એ રીતે કરેલા ધારા ખચીત અને હમેશાં જોઇએ ૬૨
- ૩ મહેતાણએ ઉતાવળે કે વગર કારણે અસાધ્ય કુકમ કરવા નહિ..... ૬૨
- ૪ એ કુકમ અમલમાં આણવાનો નહીં કારણ ક્યો ન હોય તે કુકમ કરવો નહિ ૬૨
- ૫ મહેતાણનો કુકમ ઓકસા તુરત માને એવી રીત પ્રથમથીજ પાડવી ૬૨
- ૬ કુકમ કે ધારાનાં કારણ ચટતી રીતે સમજાવવાં ૬૨
- ૭ કોઈ પણ કારણસર પક્ષપાત કે અન્યાય કરી કરવો નહિ..... ૬૨
- ૮ મહેતાણએ ઓકસાના ખરા મિત્ર હવા પિતા ચલાવવાની કોશિસ કરવી..... ૬૨

૬ મહેતાજીએ ગુસ્સાની લગામ હાથમાં રાખવી	૬૨
૧૦ મહેતાજીનું મન રિયર અને દૃઢ બેઠકએ	૬૬
૧૧ પાંચ કરીશું તો સભ થશે એવું ઓઠારાનાં મનમાં નક્કો આવે એ રીતે વર્તવું	૬૭
૧૨ સિદ્ધાનું કારણ ઓઠારાના સમજવામાં આવ્યું એઈએ	૬૮
૧૩ કુનાને લાયક સભ કરવી, થયેલી હરકતના પ્રમાણમાં કરવી નહિ.....	૭૩
૧૪ મહેતાજીનો તથા ઓઠારાનો ગુસ્સો સમ્મા પછી સિદ્ધા કરવી.	૭૭
૧૫ સરીરને દુઃખ થયા કરતાં મનને થાય એવી સભ કરવી	૭૮
૧૬ આસિસ્ટન્ટ મહેતાજી તથા માનિટરો	૮૪
૧૫ દરેક લેખકશિક્ષકને લખાવવાના સામાન્ય નિયમો તથા વિષયો શીખવવાની રીતો મહેતાજીએ શીખવી.....	૮૮
૧૧ પરીક્ષા.....	૯૫
૧૭ પરીક્ષા કરવાના નિયમો.....	૯૬
૧ અંકની પરીક્ષા જખત પલાંકાની એટલે તેના અર્થ પૂછવા.	૯૮
૨ અંકમણિવના દાખલાની એટલે તેની રીતો અને રીતોનાં કારણ પૂછવાં.....	૯૯
૩ લેખાના દાખલા આપવા અને દૃષ્ટીનાં કારણ પૂછવાં. દૃષ્ટીનાં કારણ માટે દોહડા આપવા	૧૦૦
૪ ગઈ પરીક્ષા પછી લખેલી મૂળશાલી તથા જાળબોધ કાપી બુકો લેવી.....	૧૦૭
૫ ડિપ્ટિસન મૂળશાલી અક્ષરમાં લખાવવું.....	૧૦૮
૬ વ્યાકરણને વાંચન એટલે લેવી ન રેવું. જુદી પરીક્ષા કરવી.....	૧૦૯
૭ નકલો મ્હો આગળ ન છતાં નિલાનીબાને નકલાનું	

જ્ઞાન છે એમ જણાય એવા ભૂગોળવિદ્યાના સુવાચ	
પૂછવા.....	૧૮
૮ નિસાણીઆની રમરશુસજ્જિની એટલે તુલનાદિક સક્તિ- ઓની તથા નીતિનો બિાધ અને રાજકાજ સંબંધી કેટલું જ્ઞાન થયું છે એ જણાય એવા ઇતિહાસના સુવાચો	
પૂછવા.....	૧૯
૯ વાંચનની ચોપડીમાંથી એક બે વાંચ્યો વંચાવીને તેઓ ભાવાર્થ કહેવડાવવો એટલું જાણ નથી. વંચાવીને તેમાંથી અર્થ, પર્યાય, સખ્તોનો સંબંધ, મૂળ, ઉત્પત્તિ	
પૂછવા.....	૨૦
૧૦ વર્તે અને નિસાણીઆની સામાન્યાવસ્થા જોવી.....	૨૧

પ્રકરણ ૭ મું.

કન્યાસાળાને માટે સૂચના.

૧૮ છાત્રીઓની તંદુરસ્તી, સુખડતા, અને સુનીતિ વધે એવા ઉપાય	
કરવા.....	૭૦
કન્યાસાળામાં સીવતાં સીખવવાનાં સાધનો હોવાં જોઈએ.....	૭૧
નકારી માળો દેવાની ટેવ વિશે ઉપસા વર્ગોમાં ચર્ચા કરવી.	૭૨
આજસુ, કુચ્છ, મંદી સીએ વિશે નિબંધ લખાવવા	૭૩
ધરનો દિસાળ સખતાં સીખવવું.....	૭૪
છાત્રીઓની માવજત કરવી, વહેમ વગેરેથી દૂર રહેવું, એ સંબંધી ચર્ચા કરવી	૭૫
ધરનો દિસાળ સખતાની ચોપડીનો નમૂનો.....	૭૬
" " " " " " " " ૨	૭૭

કેઢવણી પ્રકારં.

પ્રકરણ ૧ લું.

બુદ્ધિની કેઢવણી.

૧ સામાન્ય વિચાર:—બાળકનું મન અને તન બંનેને ઉછેરવાં જોઈએ. એ બેઉને ઉછેરવાના નિયમ જગતકર્તાએ કર્યા છે. મનની કેળવણીના બે ભાગ છે—બુદ્ધિની અને સુનીતિની. બુદ્ધિ એટલે મનની શક્તિઓ. એ સ્વભાવથી ક્રોધનામાં વધારે હોય છે ને ક્રોધનામાં ઓછી હોય છે. બાળપણમાં એને ઉછેરવાનું સાધન બહુતર છે. બહુતરથી મનની શક્તિઓ પોષાય છે, અને પોત પોતાના જાતિબળના પ્રમાણમાં વધી મોટી થાય છે. વિદ્યા એ બુદ્ધિનું ભોજન છે, અને બહુવાને મન પડે મહેનત કરે તે બુદ્ધિની કસરત છે. બુદ્ધિની કેળવણીનો બીજો મોટો હેતુ એ છે કે ધંધા રોજગાર કરવાને માણસને શક્તિવાન કરવો.

૨. નિશાળમાં બહુવાનો આરંભ આંકડા અને અક્ષરથી થાય છે. સંસારમાં બધાં માણસને, પુરૂષ અને સ્ત્રી, રાજા અને રંક, ખેડૂત, કારીગર અને મજૂર સર્વેને થોડા આંક, છેક સહેલા હિસાબ, લખતાં અને વાંચતાં આવડવાની જરૂર છે. એટલું નહિ શીખ્યાથી વહેવારમાં અવધડ પડે છે, અને લેણ દેણમાં નુકસાન થઈ માઠાં ફળ નીપજે છે. એટલું જાણવાની ફરજ પાડવાનો કાયદો રાજ તરફથી થાય તો દીક. એટલું બહુનાર ગરીબ માહે તો ધંધે લાગ્યા પછી નવરાસની વેળાએ વધારે ભણી શકે.

૩. જે બાળકને એથી વધારે વર્ષ નિશાળે આવવામાં તેમનાં માબાપ તરફથી હરકત નથી તેમને એથી વધારે ભણાવવાં. એ મુદત સધી છોકરાનો ખાવાનો, લૂગડાંનો, તથા ચોપડી વગેરેનો ખર્ચ કરવા જેટલી જેમની કમાઈ છે, તેમના પુત્ર વીસે આંક, લેખાં, નામું, કાગળ

શખવાની રીત, વધારે વાંચન, વધારે અંકગણિત, ભૂગોળવિદ્યા, વ્યાકરણ અને ઇતિહાસ શીખી શકે. હલકા વ્યાપારી, દુકાનદાર, કારીગરો વગેરેને એટલું આવડવું જોઈએ. એમાંનું કાંઈક એણે કરી તેને ઠામે પુત્રીઓને સીવતાં ને વેતરતાં શીખવવું. રાંધવાદિ ધર ધધા તેમણે પોતપોતાના ધરમાં શીખવવા, કેમકે તે નિશાળમાં ચલાવી શીખવી શકાતા નથી. જે ગૃહસ્થો સારી સ્થિતિમાં છે, તેમણે તેમના દીકરા દીકરીને એથી ઊંચા દરજ્જાની કેળવણી આપવી. ખની શકે તો તેમણે તેમને ઇંગ્રેજી ભણાવવાં. જેમને સરકારી નોકરી કરવી હોય તેમણેજ ઇંગ્રેજી ભણવું, કે ગૂજરાતીમાં ભૂગોળ વ્યાકરણાદિ વિદ્યા શીખવી એમ ધણાક માણસ માને છે, પણ એ તેમની મોટી ભૂલ છે. મનને ઉછેરવાને અને યોગ્ય માણસ થવાને વિદ્યા ભણવાની અને વિદ્યા વડે કેળવણી પામવાની જરૂર સર્વેને છે. એવી ઊંચી કેળવણી પોતાના સંતાનને આપવાને જોઈએ એટલું ધન ન હોય તો લાચાર, પણ હોય તો આપવી અવશ્ય છે. ઇંગ્રેજી જ્ઞાણમાં મોકલી ન શકાય તો ગૂજરાતી નિશાળમાં ઊંચામાં ઊંચાં ધોરણ ભણાવવાં.

૪. શક્ષિવવાની રીતો.—૧. જાણીતા ઉપરથી અન્નણ્યા ઉપર જવું. ૨. અન્નણ્યું પ્રથમ કહીને તેમાં સમજણ પાડવી. ૩. પ્રશ્નોત્તર. ૪. પ્રદર્શન. ૫. ઉદાહરણ. ૬. પાઠ સાથે શબ્દાર્થ જ્ઞાન. ૭. શીખેલી ખાખત લખાવી જોવી. ૮. મનોચત્ન.

૧. નાના છોકરાને નવી બિના શીખવતીવેળા તે બિનાને લગતી જાણીતી વાતથી શરૂ કરવું, ને ધીમે ધીમે અન્નણી બિના ઉપર લાવી મૂકવી. એક જાણીતી વાત ઉપરથી બીજી જાણીતી, તેપરથી ત્રીજી, એમ જે અન્નણી હતી તે પણ છેલ્લે જાણીતી થાય છે. એક બે ઉદાહરણ લઈએ. જાણે છોકરાને કાચ તથા બીજી કેટલીક વસ્તુ પારદર્શક છે તથા સ્લેટ, લાકડું, ચામડું વગેરે ધણીક અપારદર્શક છે એ શીખવવું છે તો, છોકરાના હાથમાં કાચ આપવો ને તેને પોતાની આંખ આગળ રાખી સામેનો પદાર્થ જોવાને કહેવું તો તેનાથી તે દેખાશે. પછી મોઢા આગળ સ્લેટ રાખીને જોવડાવવો ત્યારે તે દેખાશે નહિ. વળતી બારીમાંથી જોવડાવવું ને પછી બારી બંધ કરીને; ત્યાર કડે એક વાસણમાં પૈસો મૂકી તેમાં નીતર્યું પાણી રેડવું ને તે પૈસો તેમાં દેખાડવો; પછી પાણી ઢાળી નાંખી તે પૈસાપર રેતીનો

દગસો કરવો એટલે નહિ જણાય. હવે તેમને પૂછવું કે કાચ ને રહેતમાંથી જોતાં, પાટીઆમાંથી તથા પાણી અને રેતીમાંથી જોતાં શો ફેર જણાય-છે ? એટલે તેમનાં મનમાં ઉતરશે કે કેટલીક ચીજોમાં એવો ગુણ છે કે તેમની આરપાર જણાયછે, ને કેટલીકમાંથી આરપાર જણાતું નથી. એવું જ્ઞાન થયું એટલે તેમને પારદર્શક અને અપારદર્શક શબ્દો શીખવવા. એમ નાની નાની જાણીતી વાતો પરથી અજાણી સામાન્ય વાત શીખવવી. બાળકની બુદ્ધિને કસરત આપવાને આ રીત અતિ ઉપયોગી છે. જાણીતા વિષય ઉપરથી અજાણ્યા સાધારણ ઉપર ભણનારના મનને દોરવું એ સર્વોત્તમ રીત છે, માટે બને ત્યાં સૂધી એનો ઉપયોગ કરવો. ઉદાહરણ, એક રૂપિયે મળુ તો અઢી દોકડે શેર એમ ગણતાં આવડે પછી બે રૂપિયે મળુ તો પાંચ દોકડે શેર, ત્રણ રૂપિયે મળુ તો સાડા-સાત દોકડે શેર દેખાડી સાધારણ રીત કઢાવવી કે જેટલે રૂપિયે મળુ તેથી અઢીગણે દોકડે શેર. ભાગને એકઠા કરી આખું બનાવવું તેવી આ રીત છે. જાણીતા પરથી અજાણ્યું નિશાળીઆ પોતાની મેળે શોધે; તેઓ અનુમાન કરે, એને સંયોજન કે **एकीकरण** રીત કહેછે.

૨. જે શીખવવાનું હોય તે કોઇવાર આરંભમાં કહેવું પડેછે. અને પછી તે સમજાવવું વધારે સહેલું પડેછે. એવો પ્રસંગ હોય તો એમ કરવું. એમાં આખું પ્રથમ લઇ તેના ભાગ કરીએ છીએ. અજાણ્યું કે સાધારણ પહેલું આવેછે. એમ કરવું પડે ત્યારે વિષયને જેમ બને તેમ જાણીતા અથવા લક્ષમાં ઉતરે તેવા દાખલાથી સમજાવવો. પ્રયોગ વિષે પાઠ આ રીતે આપવો છે તો કહેવું કે હોપકૃત વ્યાકરણમાં ત્રણ પ્રયોગ કહ્યા છે, ૧ કર્તરી, ૨ કર્મણી, ૩ ભાવી. જે ક્રિયાપદને કર્તાનાં જાતિ વચન અને પુરૂષ લાગે તે કર્તરી, જેને કર્મનાં લાગે તે કર્મણી, ને જેને બેમાંથી એકેનાં ના લાગે તે ભાવી. ઉદાહરણ, હું ચોપડી વાંચીશ, હું ચોપડો વાંચીશ, અમે ચોપડો વાંચીશું. શાસ્ત્રી ચોપડી વાંચશે. એમાં ક્રિયાપદના રૂપનો આધાર કર્તા ઉપર છે. મેં ચોપડી વાંચી. મેં ચોપડો વાંચ્યો. એમાં ક્રિયાનાથ કર્મ છે, ઇત્યાદિ. પહેલી રીતે પણ પ્રયોગ શીખવી શકાય. આને **पृथक्करण** રીત કહેછે.

૩. **प्रश्न**.—એ મનનું જાણે હજી છે. હજી જેમ જમીનનું વિત્ત બહાર આવેછે અને વળી તેને ફળવાન કરેછે, તેમ પ્રશ્ન મનને કરેછે.

છોકરાના મનમાં કેટલું જ્ઞાન છે તેથી આપણને જાણીતું કરેછે, અને વધારે જ્ઞાન લેવાને મનને ખેડી લાયક કરેછે. વળી તે પોતાની અણી છોકરાને ભોક્ષીને તેમને જગૃત કરેછે. સવાલ બુદ્ધિને શરણે ચડાવી તીક્ષ્ણ કરેછે. નિશાળીઆથી પ્રશ્ન સમજાય તો આ લાભ થાય. (૧) સવાલ જેમ ટૂંકમાં એટલે થોડા શબ્દમાં હોય તેમ સાફ. (૨) સવાલનો અર્થ જેમ સાફ, ને તુરત સમજાય તેમ સાફ. (૩) સવાલ પાયરીબંધ નેમએ, એટલે પહેલા સહેલા, ને આગળ ધીમે ધીમે અધરા ચતા જાય. (૪) કોઇવાર ઊંધા ચતા ને જુદા જુદા આકારમાં પૂછવા, કેમકે કોઇવાર છોકરા ખરા જવાબ દેછે, એટલે આપણે જે શીખવ્યું હોય તે આપણા બોલેલા બોલ પ્રમાણે બોલી જાયછે. પરંતુ તેનો ખરો અર્થ તેમનાં મનમાં ઉતર્યો નથી, તેઓ સમજ્યા છે કે નહિ તે વર્તવાને આપણાથી જેટલી તદખીર થાય તેટલી કરવી. (૫) જે કોઈ સવાલનો જવાબ વર્ગમાંના કોઇથી ન દેવાઇ શકે તો તેને ફરવીને સહેલા આકારમાં મૂકવો કે તેના વિભાગ કરવા. એમ કર્યા છતાં પણ આખા વર્ગથી તેનો જવાબ ન દેવાય તો આ ચાર કારણમાંનું એક કે તેથી વધારે હશે એમ જાણવું. પહેલું, પ્રશ્ન સમજાય તેવો પૂછ્યો નહિ હોય, બીજું, તેનો વિષય છોકરાના જાણ્યામાં નહિ હોય, ત્રીજું, તે વિષય શીખવ્યો હશે ત્યારે ખરાખર સમજાયો નહિ હોય, ચોથું, છોકરાંની શક્તિ કરતાં વધારે અધરો હશે. અંતે તેનો જવાબ મહેતાજીએ કહેવો. કોઈ નિશાળીઆને ઉત્તર ન આવડ્યો ને તે બીજા નિશાળીઓ કે શિક્ષક કહે તો પછી જેમને ન આવડ્યો હોય તેમને ફરીને પૂછી આવડ્યો એ નક્કી કરવું.

સવાલ બે જાતના છે, ૧ સૂચક એટલે છોકરાને જવાબ સૂઝી આવે એવા. એ પાઠ શીખવવાના પ્રશ્ન છે. (૨) પરીક્ષક. કહેલી બાબત કે શીખવેલો પાઠ આવડ્યો તેની ખાતરી કરવાના એ પ્રશ્નો છે. પહેલી જાતના પાયરીબંધ યથાયોગ્ય હોય તો મન ખડું કેળવાય. પહેલી રીતે પાઠ આપવામાં એજ કામના છે. બીજી રીતે શીખવવામાં એટલે ઇતિહાસ, ભૂગોળવિદ્યાદિમાં અજાણી બિના કે નિયમ વગેરે કહેવાં પડે ત્યારે જોડે પરીક્ષક પ્રશ્નનો ઉપયોગ કરવો. સૂચક પ્રશ્ન પૂછવાની રીત એવી છે કે એક પછી એક એવા ચદતા ચદતા પૂછવા કે છોકરાને

ઉત્તર સૂત્રે, તેઓ અનુમાન કરી શકે, ને તેમના જ્ઞાનમાં વધારો થાય, કેમકે એમાં જાણીતી બાબત શરૂ કરી અજાણીપર લેઈ જઈએ છીએ; એમાંના કોઈ પ્રશ્નનો જવાબ ન દેવાય, ત્યારે નક્કી સમજવું કે આગલા સવાલ સારા નહિ હોય, કે સમજ્યા નહિ હોય, માટે તે ફરીથી પૂછી જતા. છોકરામાં કેટલું જ્ઞાન છે, અથવા કેટલું શીખ્યા ને શું યાદ રહ્યું, તે જાણવાને પરીક્ષક સવાલ કામના છે. બંને પ્રકારના સવાલ પૂછવાની રીત એવી રાખવી કે એક સવાલ પહેલાંને તો એક આઠમાને, એક પાંચમાને તો એક પંદરમાને, એમ વગર નિયમે પણ પૂછતાં જવું. એથી ભેગા બેસાડેલા છોકરાનું ચિત્ત પાઠમાં રહે છે, નિશાળીઆનું ધ્યાન પાઠપર લગાડવાનો આ ઉત્તમ ઉપાય છે. તેઓ તરતજ ચિત્ત દબ સાંભળવા મંડી જાય છે, ને તેઓને કેટલું આવડ્યું તથા તેઓ કેવું સમજ્યા તે આપણા જાણવામાં આવે છે.

સૂચક સવાલ પૂછવાની રીત એ છે કે આખા વર્ગને પૂછવો. પ્રશ્ન પૂછતી વખત બધા છોકરા તરફ નજર કરી કહેવું કે જેઓ જાણીતા હોય તેઓ પોતાની આંગળી ઊંચી કરે. જેમણે એવી રીતે આંગળી ઊંચી કરી હોય તેમાંના એકની કને તેનો જવાબ કહેવડાવવો. બીજા જવાબ દેવાના હોય તો પછી કહેવું કે જેને એના જેવો જવાબ કહેવાનો હોય તેમણે પોતાની આંગળી લઈ લેવી. પછી બાકી રહ્યા હોય તેમનામાંથી એજ રીતે જવાબ લેવા. જવાબ ખરો હોય તો બીજાઓને પૂછવું કે એણે શું કહ્યું? એમ પૂછી તે પાકું કરાવવું. ઉત્તર. શુદ્ધ ઉચ્ચાર અને શુદ્ધ વાક્યમાં સ્વીકારવો. શબ્દનો ઉચ્ચાર અશુદ્ધ બોલે તો તે સુધરાવવો અને વાક્ય ખોટું બોલે તો તે પણ સુધરાવવું. ઉત્તરનો કાંઈક ભાગ ખરો હોય તો તેટલો કમ્પૂલ રાખી બાકીનો કઢાવવો. સૂચક પ્રશ્નમાં આ બહુ ઉપયોગી છે. જે રૂપમાં પ્રશ્ન હોય તેને અનુસરતા રૂપમાં તેનો ઉત્તર જોઈએ.

૪. પ્રદર્શન—જે વસ્તુ વિષે પાઠ હોય તે વસ્તુ છોકરાને પાઠ આપતી વખતે મળી શકે તો દેખાડવી; એ રીતનાં જેટલાં વખાણુ કરીએ તેટલાં ઓછાં છે, કેમકે એ બહુ ઉપયોગી છે. સારી પેઠે શીખવવાનું એ એક મોટું સાધન છે. એને જ્યાં વાપરીએ ત્યાં સારીજ

અસર કરે છે, અને કેટલીક જગ્યાએ એને કામમાં ન લાઇએ તો પૂરું શીખવી શકતા નથી; શીખનાર અને શીખવનારની મહેનત અને વખત મિથ્યા જાય છે. જ્યારે તે વસ્તુ ન મળે ત્યારે તેના જેવી બીજી ચીજ દેખાડી અને તેટલી સમજણ પાડવી, અથવા ચિત્ર પાડી દેખાડવું કે મીણનો કે લાકડાનો અથવા બીજા કશાનો નમૂનો કરીને દેખાડવો. જનાવર વિષે શીખવતા હોઇએ તો તે કોના જેવું છે તે કહેવું ને તેનું ચિત્ર પાડી દેખાડવું. પાઠ આપતી વેળા તેમાં આવેલી વસ્તુ વર્ગને દેખાડીએ તો છોકરાનું ચિત્ત તુરત તે ઉપર લાગશે, ને શિક્ષક કહેશે તે તેના મન ઉપર ચોટશે. આ વાત અનુભવથી જણાઇ છે તેમ કારણથી સાબીત થાય છે. વસ્તુ જોયા વિના તેનું રૂપ મનમાં આણવાની બાળક છોકરામાં શક્તિ હોતી નથી; તે શક્તિ મોટાં થયાથી ખૂટે છે, તેથી એ રીત નિશાળમાં વાપરવાની વિશેષ જરૂર છે. બધી વસ્તુ કામમાં મળી શકતી નથી, ને મળે તો લવાતી નથી. માટે જેટલી લવાય તેટલી લાવવી, ને બાકીનીને વાસ્તે ઉપર જે તદબીરો કહી છે તે કરવી, ભૂગોળવિદ્યા તથા ઇતિહાસ શીખવતી વેળા નકશા પાસે રાખવા, ને શહેર, સાગર, નદી, પર્વતાદિ જે પાઠમાં આવે તે તેમાં દેખાડવાં. લખ્યાં ન હોય તો તેની જગ્યા દેખાડવી. વાંચનમાં ભૂગોળવિદ્યાનો પાઠ હોય કે ઇતિહાસનો હોય તો એમ કરવું. નદી, ડુંગરાદિ પાસે હોય તો પ્રત્યક્ષ દેખાડવાં.

૫. ઉદાહરણ—નિશાળમાં ઘણી બાબતોપર પાઠ આપવામાં આવે છે, જેવી કે, વ્યાકરણ, અંકગણિત, જેના પદાર્થો કે ચિત્ર કે નમૂના કે નકશા કામમાં નથી આવતા; તેવે ઠેકાણે ઉદાહરણ બહુ કામમાં આવે છે. શિક્ષકે ઘણાંક ઉદાહરણ કહેવાં એટલુંજ નહિ, પણ નિશાળીઆ પાસે તે ઉપરાંત બીજાં કહેવડાવવાં. તેમને બરાબર સમજણ પડી હશે તોજ પોતાની ગાંઠનાં ખરાં ઉદાહરણ આપી શકશે. છોકરાં કનેથી ઉદાહરણ લેવાથી શીખવેલા વિષયનું જ્ઞાન પાકું થાય છે, ને વળી મનને સારી કસરત મળે છે.

૬. પાઠ સાથે શબ્દાર્થજ્ઞાન—જે શબ્દોના અર્થ છોકરા સમજતા નથી, તે પાઠ શીખવવામાં વાપરવાથી શિક્ષકની તથા છોકરાની મહેનત તથા વેળા ફેાગટ જાય છે. મહેતાજીના મનમાં જે વિચાર છે તે છોકરાનાં

મનમાં ભેઈ જવાનું સાધન શબ્દ છે. મહેતાજીએ કહેલા શબ્દો નિશાળીઆ મોઢે કરે, કેમકે નિર્ઝંક ઉચ્ચાર પાઠે કરવાની શક્તિ છે, પણ પાઠે કરેથી અર્થ સમજતો નથી. એક મહેતાજીએ છોકરાને વ્યાકરણનો પાઠ આપ્યો, તે સ્વર અને વ્યંજન સંબંધી હતો. વ્યારણનું પાનું ઉઘાડી મહેતાજી વાંચી ગયા ને કહ્યું કે કાલે ગોખી લાવજો. એમાં આવેલા શબ્દો છોકરાં સમજે છે કે નહિ તેની કાંઈ તજવીજ કરી નહિ, તેથી જુઓ, ખીજે દિવસે કેવી ફજેતી થઈ ! એ પાઠની પરીક્ષા વખત એક ચક્રાર માણસ હાજર હતો તેણે વચમાં એક છોકરાને સ્વરનો અર્થ પૂછ્યો, ત્યારે તેણે સામું જોયાં હતું. એટલામાં ખીજે ખોલી જાઈએ કે સ્વર એટલે તળાવ, ને તુરંત પેલે વ્યંજનનો અર્થ પૂછ્યો કે ત્રીજાએ કૂવો કહ્યો. સ્વરને સરોવર સમજી એક તળાવ ખોલ્યો એટલે ખીજાએ વિચાર્યું કે વ્યંજન એટલે કૂવો હશે. છોકરા ન જાણતા હોય તેવા શબ્દો લેવાની જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે તેના અર્થ સારી પેઠે સમજાવવા. પાઠ આપતાં પાઠમાંના નવા ખોલોના અર્થ * ખરાબર સમજાવવા. વખતે વાંચનના પાઠનો મુખ્ય વિષય કે ભાવાર્થ પ્રથમ સમજાવીએ તો વાક્ય વાંચે તેમ નિશાળીઆ સમજે એવું હોય તો તેમ કરવું. જેમકે કિમિયા વિષે પાઠ હોય તો કિમિયો એટલે શું તે આરંભમાં શીખવવું. વખતે શબ્દો પાઠમાં આવતા જાય તેમ સમજાવતાં જવું.

૭. શીખેલી બાબત લખાવી જોવી.—આ રીતનો ઉપયોગ જેમ વધારે થાય તેમ કરવો. હમેશા મોઢાના પરીક્ષક પ્રશ્નથી રાજ થવું નહિ. શીખેલા પાઠને અનેક રૂપે લખાવી જોયા વગર તે છોકરાને આવડ્યો છે કે નહિ, તે ખરાબર જણાવું નથી. ચોપડીમાં લખેલા શબ્દો અને વાક્યો લખાવવાં નહિ, તેની મતલબ ટૂંકામાં લખાવવી. ઇતિહાસના પાઠ લખાવીએ તેની પણ વખતે લખેલી પરીક્ષા કરવી;

* “ કોઈ શિક્ષકે કે ખીજાએ વાંચનની ચોપડીઓના અર્થ, કવિતાના અર્થ કે સમજૂતી ઈત્યાદિ છપાવ્યાં હોય તેનો મહેતાજીએ કદી ઉપયોગ કરવો નહિ. છોકરાઓને મહેતાજી જે શબ્દાર્થ સમજાવે તે પ્રથમ સ્કેટપર લખી લેવાને અને પછી નોટબુકમાં જોતારી લેવાને તેમને કહેવું. ”
 ત્રા૦ સ્ત્રા૦ મોહનલાલ રણજોડદાસ. ડે. એ. ઇ. સુરત.

પોચમી, છઠ્ઠી, તથા સાતમી ચોપડીમાંના પાઠની મતલબ મોઢે રખાવવાની જરૂર છે. આ રીતનો ઉપયોગ નિત્ય કરવાનો વખત મળતો નથી. અઠવાડિયામાં કોઈ કોઈ દિવસ કરવો. કાગળ ઉપર મતલબ કે જવાબ લખાવવાની પરીક્ષા થશે તેમાં તથા નિબંધ શીખવવામાં એ રીતે શીખવેલું ધણુંજ ખપમાં આવશે. લખાની જવું એટલુંજ ખસ નથી, લખાવ્યું હોય તે હમેશ તપાસવું. એ તપાસવાની ચતુરાઈ નહિ આવડે તો વખત ઘણો જશે. બરાબર લખાવું ન હોય તો નવો પાઠ આપવો નહિ, તેનો તે ફરીને આપવો.

૮. મનોચત્તન—જે શીખવ્યું તે આવડ્યાની પરીક્ષા કરવાને તથા તે પાકું કરાવવાને લખવાનું આપવું અથવા દાખલા મંગાવવા તે મનોચત્તન. કોઈ છંદનું માપ, તાલાદિ શીખવી તે છંદમાં નવી કવિતા જોડાવવી એ મનોચત્તન. ગણિતની રીત શીખવીને પોતાની મેળે ઘેરથી કરી લાવવાના દાખલા આપવા કે નિશાળમાં મંગાવવા એ મનોચત્તન છે. એ રીત વ્યાકરણ વગેરે ખીજા વિષયોને પણ લાગુ પડે છે. એમાં મનની શક્તિઓને ઘણી કસરત છે. ઉપલા વર્ગમાં એનો ઉપયોગ વધારે કરવો. મનોચત્તન આપવાનું આજસ કરવું નહિ, કેમકે બુદ્ધિ કેળવવાનાં હથિયારોમાં એ સૌથી વધારે તીક્ષ્ણ છે.

૫. વાર્ષિક પરીક્ષાનો સમય પાસે આવે એટલે વરસમાં શીખવેલું હોય તેનું પુનરાવર્તન કરાવવું એ અતિ જરૂરનું છે. ધોરણોમાંની સઘળી ખાખત ફરીને પાઠી કરાવવી.

૬. થાઠ આપવા વિષે—આ ખાખત હોપકૃત કથિત પાઠમાળામાં ઘણી સારી રીતે સમજાવી છે, માટે અહીં તેમાંથી કેટલુંક ઉતારી લઈએ છીએ.

૭. પાઠ શીખવતી વેળા કાળાપાટીઆને કામમાં લીધા વિના રહેવું નહિ. પાઠ ચાલતો હોય તે વેળા શિક્ષકે તેપર પાઠનાં મથાળાં લખવાં; કંઈક શબ્દો, જે વિષય હોય તેના ગુણ, વિભાગ વગેરે જે જરૂર હોય તે લખવા. ભૂગોળ હોય તો નકશો ચીતરવો. ચિત્ર દેખાડવાનો વિષય હોય તો તે દેખાડવું. પાટીઉં છોકરાની હારની બે છેડેથી સરખે અંતરે મધ્યમાં ચૂકવું, એટલે છોકરાની હારની જેટલી લંબાઈ હોય તેથી અડધી લંબાઈ જેટલું છેડું વચમાં રાખવું કે વર્ગના બધા બહુનારાથી તેપર

હમેશું વંચાઈ શકે. પાટીઆ ઉપર લખાય તે બૂરી નાંખવાને એક રીતભલને પાટીઆ સાથે ફેરી વતી બાંધી રાખવો કે બ્યારે જોઈએ ત્યારે હાજર હોય. પાઠ આપવા માંડ્યા પહેલાં પાટીઆને ઘોઘ સાફ કરવું તથા સારો અને પૂરતો ચાકનો કડક્રે ત્યાં મૂકવો.

૮. પાઠ આપતી વેળા મહેતાજીએ હમેશ જાગૃત રહેવું, ને હોશિયારી તથા ઊલટથી પાઠ શીખવવો. ઊભા રહી શીખવતાં જેવી ચપળતા રહેછે તેવી બેશીને પાઠ આપતાં રહેતી નથી, માટે પોતાના શરીરને પીડા ન થતાં બની શકે ત્યાં સુધી ઊભા રહી પાઠ શીખવવા. એક છોડે ઊભા રહેવું નહિ, પણ વચમાં પાટીઉં હોય તેની એક ફોરે ઊભા રહેવું. પાઠ આપતી વખત આમ તેમ ફરવું નહિ ને છોકરાની પાસે પણ ચાલી જવું નહિ. ઊભા રહેતાં થાક ચઢે ત્યારે ત્યાં ખૂરશી કે રૂલ ઉપર બેસવું ને થાક ઊતર્યા પછી પાછા ઊભા થવું. સૌ છોકરાંની સામું જોઈ નજરે નજર મેળવી તેમનું ચિત્ત પોતાના બણી લેવું. સૌની બણી નજર દોડાવતા રહેવું, ને જરાએ વાતચીત કે ગરબડ થવા ન દેવી; કેમકે ઘણા છોકરા મળ્યા હોય ત્યાં ગરબડ થાય છે તે અટકાવવાને મહેનત પડે છે, ને વખત વ્યર્થ જાય છે. શીખવતી વેળા ચંચળાઈ રાખવી ને વિષયને ઘટતી હાથની ને માથાની હીલચાલ કરવી. બોલતાં બોલતાં આનાકાની ના કરવી ને ખચકાવું કે અટકવું નહિ.

૯. વાંચન સિવાય ઘણું કરીને સઘળા પાઠમાં ત્રણ ભાગ હોવા જોઈએ, ને વાંચનમાં પણ વખતે હોય. ૧ આરંભ પ્રશ્ન, ૨ પાઠનો મુખ્ય વિષય, ૩ પુનરાવર્તન. પહેલા ભાગમાં કાંઈ નવું શીખવવાનું નથી, પણ પાઠ આપવો હોય તે વિષે છોકરા કાંઈ જાણે છે કે નહિ, ને જાણે છે તો કેટલું જાણે છે એ યોગ્યક સવાલ પૂછી શોધી કાઢવું, ને તે પછી પાઠમાં ફરીને કહેવું નહિ. સહાયકારી પાઠમાં એ આરંભ પ્રશ્નને ઠેકાણે ચોપડીનો પાઠ વાંચી સંભળાવવો ને જોવું કે સૌ સમજ્યા છે કે નહિ, ને પછી પાઠના મુખ્ય વિષયમાં જે શીખવવું હોય તે ચલાવવું. નિશાળિયા સમજે તેવા શબ્દો અને વાક્યો વડે નવું શીખવવું. પાંચ કે છ મિનિટ બાકી રહે, ત્યારે પુનરાવર્તન કરવું એટલે પાઠમાં જેટલું શીખવ્યું હોય તેટલું ઉતાવળે પૂછી જવું. એ પરીક્ષા છે માટે

શ્લેષવવાના પ્રથમ એ વેળા ન પૂછવા, પરીક્ષાનાજ પૂછવા. જ્યાં ચતા સવાલ પૂછતા કે જણાઈ આવે કે પાઠ કેટલો સમજાયો છે ને યાદ રહ્યો છે. પાઠ આપતાં પાટીઆ ઉપર જે લખ્યું હોય તે પુનરાવર્તન પહેલાં બૂલી નાંખીને કે પાટીઉં ફેરવી નાંખીને એ રીતે પાઠ પૂછી જવો. કોઈ કોઈવાર એમ પૂછવાને બદલે અથવા પૂછ્યા પછી છોકરાને કહેવું કે જે યાદ રહ્યું હોય તે સ્લેટપર લખી લાવો.

૧૦. આ નવી રીત પ્રમાણે પાઠ આપવા સહેલા છે, એમ કોઈએ ન ધારવું. પાઠ સારી રીતે આપવા ઘણાજ કઠણ છે. જેમ સભામાં મોટાં માણસ આગળ બાપણ કરવું હોય છે, ત્યારે જે કહેવું હોય છે, તે વિષે આગળથી વિચાર કરીને તે લખી રાખીએ છીએ, તેમજ પાઠ આપવો હોય તે વિષે આગળથી યોગ કરી વિચાર કરી રાખવો ને તે લખી રાખવું. એ રીતે આગળથી તૈયાર કરી રાખવાની ઘણીજ જરૂર છે. આગળથી તૈયાર કર્યા વિના પાઠ સારા અપાતા નથી, માટે તેમ કર્યા વિના કોઈએ રહેવું નહિ. આગળથી પોતે પાઠ તૈયાર નહિ કર્યો હોય તો તે કદાપિ કાંઈ અગત્યની બાબત બૂલી જશે, કેટલીક બિના બે વાર કહેશે, બૂલ કરશે, વિષય બરાબર નિયમમાં નહિ ગોઠવાશે, છોકરાના સવાલના જવાબ નહિ અપાશે અથવા તેમના સંદેહનું નિવારણ નહિ થશે, ને તેથી મહેત્તાજનો ભાર આંધો થશે, ને તેનાપરથી છોકરાનો ભરોસો ઊઠશે.

૧૧. માટે હરેક શિક્ષકે હર પાઠ આગળથી તૈયાર કરી રાખવો. જે વિષે પાઠ આપવો હોય તે વિષે પહેલાં કોઈ દહાડે પાઠ ન આપ્યો હોય તો તે તૈયાર કરી તેની નોંધ લખવી. પાઠ આપ્યા કેડે એ નોંધ સાંજરે ઘેર લઈ જવી, ને પાઠ આપ્યાના અનુભવથી તેમાં જે ખોટ જણાય તે સુધારવી, ને પછી તેને એક ચોપડીમાં બાંધવી. જે વિષે પાઠ આપવો હોય તેજ વિષે અગાઉ પાઠ આપ્યો હોય તો તે વેળા હરેલી નોંધ લખી રાખી હોય તે વાંચી જવી ને પોતાના વધેલા અનુભવથી તેમાં જે ચૂક જણાય તે સુધારવી અથવા તે દહાડે જે છોકરાને પાઠ આપવો હોય તેમનાં ને આગળ જોને પાઠ આપ્યો હોય તેમનાં જ્ઞાન બુદ્ધિ વચ્ચેમાં ફેર હોય તો તેને અનુસરતો ફેરફાર કરી નવી નોંધ કરવી. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે નોંધ ચોપડીમાં રાખી હશે તો બે ત્રણ વર્ષમાં ઘણી નોંધ એકઠી થયેથી.

નવી નોંધ કરવાની મહેનત ધણી ઓછી થશે. જે મહેતાજી કને એવી ધણી નોંધ ભેગી થઇ હોય તેણે તેટલાથીજ તમ રહેવું નહિ, પણ ઘટતા વિષયોપર તેના જાણ્યામાં આવે તે ઉપર વખતે વખતે નવી નોંધ લખવી.

૧૨. નોટ લખવાનો હેતુ એવો નથી કે પાઠમાં જે કહેવું હોય તે બોલે બોલ લખવો, ને જે લખ્યું હોય તે નિબંધ વાંચતા હોઇએ તેમ છોકરા આગળ વાંચવું. જે કહેવું હોય તે શીખવનારને સાંભરે માટે તેની મતલબ નોંધમાં લખવી, ને પાઠ આપતી વેળા તેને હાથમાં રાખવી કે કાંઇ બૂટી, જામ તો તેમાં ઝટ જેવાય. કાંઇ બૂલ કે ગૂંચવણ પડે તોજ નોંધમાં જોવું, ત્યાર વગર તેમાંથી વાંચવું નહિ. નોંધમાં કેટલીકવાર સવાલ તથા તેના જવાબ લખવા ઠીક પડે છે, પણ એમ ન સમજવું કે તેજ સવાલ પૂછવા ને તેજ જવાબ છોકરા પાસેથી લેવા. વિષય શીખવવાના પ્રકાર તથા તેની પાયરીબંધ ગોઠવણ દેખાડવાને એ સવાલ જવાબ નોંધમાં લખાય છે.

૧૩. નોંધ (નોટ) એ જાતની છે, ૧. સંક્ષેપ નોંધ ને ૨. પૂર્ણ નોંધ. એ બીજી મિશ્ર છે. એમાં હાંશિયાપર સંક્ષેપ, ને બાકીના ભાગમાં તેનો વિસ્તાર લખાય છે.

૧૪. સંક્ષેપ નોંધમાં પાઠની મુખ્ય બાબતો ખરા અનુક્રમ પ્રમાણે લખવી, ને તેના વિભાગ તેના પેટામાં લખવા. સંક્ષેપ નોંધ જાણે પાઠનો પાયો કે બોખું છે. એના ઉપર પાઠની ઇમારત ચણાય અથવા પાઠ તેમાં બરાબ. શીખવવાનો મસ માવરો થયા પછી સંક્ષેપ નોંધ કરેથી કામ ખરોખર ચલાવી શકાય. અનુભવી ને ચતુર શિક્ષકને પૂર્ણ નોંધ કરવાના પ્રસંગ ઓછા કે કવચિત્ આવે છે.

૧૫. સંક્ષેપ નોંધમાં જે મથાળાં લખ્યાં હોય તે કઈ રીતે શીખવવાં, કઈ જાતના સવાલ પૂછવા, ક્યાં દૃષ્ટાંત આપવાં, વગેરેનું જે લખવાનું હોય તે પૂર્ણ નોંધમાં લખવું. પૂર્ણ નોંધ લખવા માંડ્યા પહેલાં સંક્ષેપ નોંધ કાગળના હાંશિયાપર લખવી. એ હાંશિયાની પહોળાઇ કાગળની પહોળાઇને ત્રીજે હિસ્સે રાખવી, ને તેની ને બાકીના કાગળની વચ્ચે એક લીટી દોરવી. બાકીનો એક તૃતીયાંશ કાગળ રહે તેમાં પૂર્ણ નોંધ લખવી. એ જેવો વિષય તે પ્રમાણે થોડી કે

વધારે વિસ્તારીને લખવી. જેમકે કોઈ કંઈક વિષય સારા અનુક્રમે ગોઠવેલા સવાલથી શીખવવો હોય તો તે બધા સવાલ લખી રાખવા ને તેના ધણું કરીને છોકરા આવા જવાબ દેશે એવું જે સંભવે તે મથુ લખવા, પણ કાંઈ મુકાબલો કરવો હોય કે દૃષ્ટાંત આપવું હોય, અથવા પાઠ સમજાવવાને કોઈ વાત કહેવી હોય તો ધણું કરીને તેનું નામજ લખવું, વિસ્તાર કરવાની જરૂર નહિ. જે દલીલ દાખલા કે વાતથી ધણી બાબત સમજાવવી હોય તે દલીલ વગેરે એકવાર લખી તો બસ છે. પછી દુકામાં લખવું કે એજ રીતે બીજી બાબતો સમજાવવી. વળી જે પાઠમાં દલીલ દાખલા આપવાના ન હોય, પણ છોકરાને કાંઈ નજરે દેખાડી તેમની કનેથી શબ્દો, અનુમાન, વગેરે કાઢવાં હોય તો વિસ્તારીને પ્રશ્ન ઉત્તર લખવાની જરૂર નથી.

૧૬. નોંધમાં લખેલી રીતે બને ત્યાં સુધી પાઠ શીખવવો. પણ હ-મેશ તેમાંના સવાલ જવાબ કામ લાગે એવું બનવું મુશ્કેલ છે. જે સૂચક પ્રશ્ન તૈયાર કર્યા હોય, તેથી છોકરાને સમજણ ન પડે ત્યારે બીજા પૂછવાની જરૂર પડે, અથવા શિક્ષકે ધાર્યું હોય કે આ વાત છોકરાને નહિ આવડતી હોય એમ જાણી સમજાવવાને વિસ્તારી હોય, પણ વખતે એમ બને કે તે છોકરા જાણતા હોય, અથવા આ વાત તેઓ જાણતા હશે એમ ધારી તે વાત દુકામાં લખી હોય, ને પાઠ આપતી વખત માલૂમ પડે કે તે છોકરા નથી જાણતા, ત્યારે નોંધમાં ન લખી હોય તોપણ મોઢે કહેવી પડે. એવે સમે મહેતાજીએ પોતાના જ્ઞાન અને પોતાના શુદ્ધિબળે કરી એવી અડચણ ખશેડવી, ને પાઠની મુખ્ય મતલબ પાર પાડવી એટલે છોકરાને તે સારી પેઠે સમજાવવો, પછી તે નોંધમાં હોય કે ન હોય. એવેજ વખતે પાઠ આગળથી તૈયાર કરવાનો કાયદો જણાય છે, ને સારા મહેતાજી ને નદારા મહેતાજીમાં ફેર માલૂમ પડે છે અને પકારતી નોંધના બહુ સારા નમૂના કથિત પાઠમાળામાં આપ્યા છે. એ મોઢે ચલાવવાના સામાન્ય જ્ઞાન અને સહાયકારી પાઠના છે. એ ઉપયોગી પુસ્તકનો અજમાસ પ્રત્યેક શિક્ષકે કરવો. અંગગણિત, ભૂગોળવિદ્યા, ઇતિહાસ, અને વ્યાકરણ પ્રથમ વગર ચાપડીએ મોઢે શીખવવાના વિષય છે, માટે તેની નોટો તૈયાર કરવાને એ નમૂના કામ લાગે તેવા છે. સામાન્ય જ્ઞાન અને

સહાયકારી પાઠ આપવાથી ફાયદો છે, માટે તે એમાં દેખાડ્યા પ્રમાણે આપવા. વાંચનના પાઠની નોંધે પણ એજ રીતે લખવી.

૧૭. પાઠ તૈયાર કરવામાં તથા આપવામાં લક્ષ રાખવું કે પાઠના વિષયપર જેટલી ખબર મળે તેટલી નિશાળની લાઘ્યભેરીનાં પુસ્તકો તથા ચોપાનીઆમાંથી તથા બીજી રીતે શોધી કાઢવી. એમ નહિ કરે તો જે શીખવવું જોઈએ તે આવડે નહિ તથા છોકરાના શક તથા સવાલથી શીખવનાર ગભરાઈ જશે અને તેને ખરા જવાબ મળશે નહિ. શિક્ષક તે વિષે જેટલું જાણે તેમાંનું કિયું અને કેટલું શીખવવું તે મુકરર કરવામાં હલાપણુનો ખપ છે. નિશાળિયાની શીખવાની શક્તિ, જ્ઞાન, અવસ્થા, ઠેરવેલા વખતમાં પાઠ પૂરો થવાનો સંભવ અને પાઠ સમજવાને તથા તેમાં રસિકતા આણવાને કેટલાની જરૂર છે તે ધ્યાનમાં લઈ ખપ જોગું નોંધમાં લખવું; બાકીનું મનમાં રાખવું ને જરૂર જણાય તો તેમાંથી યોગ્ય હોય તે લેવું. પાઠમાં વિષય જોઈએ એટલોજ લેવો તેનું કારણ એ કે થોડી બાબત સારી સમજાવવાથી છોકરાની બુદ્ધિ સારી ખૂલશે. એકદમ ઘણું શીખવવા જઈશું તો ઊલટા તે ગુંચવાશે અને તેમને કાંઈ યાદ રહેશે નહિ. અડધો કલાક પહેાંચે એટલી બાબત જોઈએ, એથી ઓછીએ ન જોઈએ ને વધારે પણ ન જોઈએ. બાળક છોકરા કે છોડીને અડધા કલાક કરતાં વધારે પાઠ કદી પહેાંચવો ન જોઈએ. વાંચનના પાઠની લંબાઈ ચોપડીમાં છે તે ઉપર બને ત્યાં સુધી ધ્યાન રાખવું. ઘણું કરીને તે ઠેરવેલા કાળમાં પૂરો થવો જોઈએ. જરૂર જણાય ત્યારે તેને લગતા સહાયકારી પાઠ જુદે વખતે આપવાથી ઘણું કરીને તેમ બની શકશે, પણ પાઠ પૂરો કરવાને કાચું શીખવવું નહિ. બાકો પાઠ શીખવવાને તથા સાઈ વાંચવાની ટેવ પાડવાને વખતે તેજ પાઠ બે દહાડા પહેાંચે તો શીકર નહિ, પરંતુ એક પાઠ એક દિવસને માટે છે એ ધ્યાનમાં રાખી તેમાંની બાબતનો ઘટતો વિસ્તાર શીખવવો. પાઠ ઘણા દિવસ ચાલે તો ધોરણ પ્રમાણે વરસમાં ચોપડી પૂરી થાય નહિ, માટે વિષયમાંની બાબત ઘટતી જોઈએ. તે વિષે શિક્ષક જેટલું જાણતો હોય તેટલું બધું કહેવું એવી જરૂર નથી. પણ જેટલું નિશાળિયાની બુદ્ધિને તથા અભ્યાસને લાયક હોય તે તેમને

હામ ને પછીથી જોડાનો ખપ હોય ને જોડણું તેઓ ખુશી ને સાબથી શીખી શકે તેટલુંજ શીખવવું.

૧૮. બાબતને ઘટતા અનુક્રમમાં ગોઠવવી જોઈએ. પહેલી જે પછીજ સહેલી ને છોકરા ધણું કરીને જાણે કે સહજ સમજે તેવી લેવી; પછી તેથી જરા કઠણ, તેના પછી તેથી વધારે કઠણ એમ લેવી. દરેક શીખવવાની બાબત ઘટતી રીતે ગોઠવવી તથા તે શીખવવી. પાછલે દિવસે શીખવેલો પાઠ પૂછવો. તે નવો પાઠ આપવાથી એટલે નવું શીખવાથી કેવળ ભિન્ન છે એ એનો ભેદ સમજી શીખવતી વેળા તે મનમાં રાખવો. એકને સારૂ વખત જુદા જોઈએ. જે લાગલાગટ હોય તો એ મળીને વધારે વખત જોઈએ. ઉપર અંધા કલાક કહો તે કેવળ નવું ભણાવવાને માટે છે.

૧૯. જ્ઞાન શીઘ્રામણ—ચિત્તકે સદા ધ્યાનમાં રાખવાની ને નિત્ય ઉપયોગમાં લેવાની છે.

૧. દેવનો ઉપયોગ કરવો.

ધણું કામ આપણને મહાવરાથી કરતાં આવડે છે. જે કામ પહેલું સુસ્થિર લાગે છે તે દેવથી સહજ થઈ શકે છે. સારૂ કે નફારૂ જેવું કામ કરવાની દેવ પડી હોય છે તે આપણાથી અજાણમાં થઈ જાય છે. છોકરા તો ધણું ખરૂં દેવથી શીખે છે. શબ્દવડે તેમનાથી થોડુંજ સમજાય છે, કેમકે તેઓ ધણા શબ્દો જાણતા નથી, તથા લાંબા વિચાર કરી શકતા નથી; માટે ધણી બાબતો તેમને દેખાડવી પડે છે, તથા તેમની કને કરાવવી પડે છે. તેનું તે બહુવાર કરે એટલે તે કરવાની દેવ પડે છે. કેળવણીના કામમાં એ મોટું ઓળખર છે. નીતિ શીખવવામાં એનો અવસ્ય ઉપયોગ કરવો. જે નહિ કરીએ તો એ ઊલટી હરકત કરે, કેમકે સારી દેવ નહિ પાડીએ તો નફારી પડશે; ને પડ્યા પછી તેને કાઢવી કઠણ છે. વિદ્યાબ્યાસ પણ દેવથી સારો થાય છે.

૨. પહેલેથીજ પાકું શીખવવું.

કાંઈ પણ કાચું શીખવવું નહિ, થોડું શીખવાય તો શીકર નહિ, ખરૂં જોડણું શીખવવું તેટલું પાકું શીખવવું, અપૂર્ણ શીખવાની દેવ ખાડવી

નહિ, આરંભથી કાચું શીખવાની ટેવ પડી તો તે આગળ હેરાન કરશે. કાચા પાયાપર બાંધેલી ઇમારત ઝાઝીવાર ટકતી નથી. વળી હાલ જે બણાવીએ છીએ તે આવડવું આગળ શીખેલા ઉપર ધણો આધાર રાખે છે. દૃષ્ટાંત—ત્રિશસિ આવડવાને સાર ભાગાકાર, મુણાકાર, ઇત્યાદિ પાકાં આવડવાં જોઈએ; તે ઉતાવળે ને ખરાં ગણવાનો મહાવરો જોઈએ; તેવું ન હોય તો દાખલા ખોટાજ પડે કે મોડા થાય. કાચું શીખવેલું હોય છે તે શીખનારને થોડુંજ કામમાં આવે છે; તે પરીક્ષા વખતે શીખવનારની ફજેતી કરાવે છે.

૩. પાચરીબંધ શીખવવું.

એટલે પહેલું સહેલું ને પછી ધીમે ધીમે ઠગુ આવડતું જાય એમ બણાવવું. પગથીએ પગથીએ ચઢીએ તો ઊંચા મહેલને મથાળે જવા-યછે, ફૂદીને જવાતું નથી. ઉદાહરણ, અંકગણિતની રીતોનાં કારણ કરતાં તે રીતો શીખવી મહેલો છે; માટે રીતો પહેલી શીખવવી. રીતો કરતાં તેના દાખલા ગણવા મહેલો છે, માટે થોડા દાખલા ગણતાં શીખવવા, ને વળતી તે પરથી રીત કાઢતાં શીખવવી. વખતે રીત પહેલી કહેવી પડે તો તેમ કરવું. વ્યાકરણ, ભૂગોળવિદ્યા, વગેરે સઘળા વિષયોમાં પહેલું સહેલું સમજાવવું ને પછી મુશ્કેલ. તેમજ પહેલા પાઠ નાના હોવા જોઈએ. પછી જેમ જેમ છોકરાની બુદ્ધિ વધારે મહેનત કરવાને સક્તિમાન થાય તેમ તેમ મોટા પાઠ આપવા. લેખાં, અંકગણિત, અક્ષરગણિત, વગેરેના દાખલા મંડાવવા તેમાં પણ આ નિયમ યાદ રાખવો. સહેલા દાખલા ઉતાવળે ને ખરા ગણી શકે ત્યારેજ અધરા મંડાવવા. વળી ધણા વિષયો નાનાં છોકરાં જોડે શીખી શકતાં નથી, માટે આરંભમાં થોડા લેવા.

૪. રાસિક લાગે યવો રીતે ગણાવવું.

માણુસનો સ્વભાવ છે કે જે કામમાં તેને રસ લાગે તે ઉલટ, જોસ તથા તન મનનું બધું બળ લગાડીને કરે છે, ને તે કામ પાર પડેથી તેને હરખ થાય છે. આ નિયમ બાળક અને વૃદ્ધ સર્વેને લાગુ પડે છે. જે ત્રણ વર્ષના છોકરાને પણ કાંઈ કરવામાં મજા પડે છે ત્યારે તે હોંસથી કરતું જાય છે, તથા રાજ થતું જાય છે. જે ને કંડણ પડે તો વધારે ઉમંગથી મંડળું રહે છે, ને ફતેહ પામે છે ત્યારે ખુશી થાય છે. વળી છોકરા તથા છોક

શીઝોને જે રમતમાં વધારે રસ પડે છે તેમાં તેઓ વધારે આનંદ પામતાં જણાય છે; તેમાં અનેક ચતુરાઈ કામે લગાડે છે, તદ્દ્વારે શોધી કાઢે છે, અને પોતાની ખુદી ખૂબ વાપરે છે તેનું કારણ એજ છે. જે કામમાં રસ પડતો નથી તે કામ કરવું તેમને ગમતું નથી, ને જો કાંઈ તેમને બળાતકારે કરાવે તો વેડે કરતાં હોય તેવાં સુસ્ત અને ઉદાસ જણાય છે. સુસ્તી અને ઉદાસી નિશાળમાં ઘણી હરકત કરે છે. મહેતાજી અને નિશાળિયા બંનેના એ વેરી છે. એને નસાડવાનો સરસ ઉપાય એ છે કે શીખવનારને શીખવવામાં રસ લાગે, અને બાળકને બાળવામાં રસ લાગે એવું કરવું. મહેતાજીને બગાસાં આવે છે, ને છોકરાં ડોલાં ખાય છે, કે વાતો કે હેઠારા કરેછે, તેનું એક મોટું કારણ એ છે કે તેમને પોતાના કામમાં રસ લાગતો નથી.

૫. ભય કરતાં માયાનો ઉપયોગ વધારે કરવો.

કેટલાએક મહેતાજીઓ તથા ઘણા લોક એમ ધારે છે કે છોકરાની સુસ્તી ઉડાવવાનો, તેમને ઉદોગી કરવાનો, તેમનું મન રમતમાંથી કાઢી નાખવાનો, તેમને બરાબર વખતે હરેરોજ હાજર રાખવાનો, તથા બાળક ઉપર પ્રીતિ લગાડવાનો ઉપાય માત્ર માર અથવા ખીજી તરેહનું દુઃખ અને ખીક છે. આ તેમની ભૂલ છે. એથી તો ઉલટી ખરાબી થાયછે. નિશાળ દુઃખની જગા છે એવું નિશાળિયા એથી ધારે છે, તથા બાળકને ચલાતાં નથી. વળી જૂઠું બોલવું, છંતરવું, ખુશામત વગેરે જૂલમથી ખેદ થનારા દુર્ગુણો કેળવાય છે, માટે ભય દેખાડવાના પ્રસંગ જેમ થોડા પડે તેમ કરવું. ખીક કરતાં હેત ઘણું કરીને સાફ કામ કરે છે. મહેતાજી છોકરાનાં માખાપને દેકાણે છે, માટે માખાપ જેમ છોકરાં ઉપર માયા રાખે છે તેમ તેણે પણ રાખવી જોઈએ. ' ભય વગર પ્રીત નહિ ' એ કહેવત ખોટી નથી, પરંતુ એકલા ભયથી અથવા અતિશય ભયથી ફક્ત ત્રાસ ઉપજે છે, છોકરાંનાં મન ખાટાં અને ઉદાસી રહે છે, તેમને બાળવાનો ઉમંગ થતો નથી, માથા ઉત્તાર કામ કરે છે, ને ઘણા તો ભણ્યા વગર રહે છે. મહેતાજીનો હુકમ જે ન માને તેને ઘટતી શિક્ષા કરવી એ ઠીક છે, પણ મહેતાજી અમને દુઃખ દેનાર છે એવું તેમનાં મનમાં કદી આવવું ન જોઈએ. અમારો વાંક પડશે તોજ મહેતાજી નાખુશ થઈ શિક્ષા કરશે, સારી રીતે વર્તીશું તો ખુશી થશે, અમારા ઉપર તે

હમેશ બહુ માયા રાખે છે, તે સારા સ્વભાવના છે, એમ તેઓ ધારે એવું કરવું; હસમુખા રહેવું; મીઠે વચને તેમની નોડે બોલવું. મહેતાજીનું માન રાખે, પણ તેમનાથી કંઈ નહિ, ને હોંસે હોંસે નિશાળે આવે એવું થવું જોઈએ. એવું શી રીતે થઈ શકે તે આગળ દેખાડવું છે.

૬. છોકરાને પોતાની મેલે સૂઝે યમ કરવું. અલ્પજ્ઞ જસેડવી નહિ, પણ જસેડતાં શીખવવી.

છોકરાંને મહેતાજીએ બહુ કહી દેવું નહિ, પાઠમાં જોટલું નવું શીખવવાનું હોય તેટલું સઘળું એકદમ ખતાવી દેવું નહિ. થોડું શીખવવું ને બાકીનું બને ત્યાં સુધી પોતાની મેળે શોધી કાઢે એ બહુ પ્રાયઃકારક છે. એમ થાય છે ત્યારે છોકરાંના મનને જોઈએ તેટલી કસરત પડે એ છે. માત્ર બેઠા બેઠા સાંભળે કે મહેતાજી દેખાડે તેમ કરે તેમાં થોડીજ મહેનત છે, ને મન થોડુંજ કેળવાય છે; એથી નિશાળિયાનું ચિત્ત બીજી બાબતોપર કે રમતમાં જાય છે, હોંસ પેદા થતી નથી, ને રસ લાગતો નથી. એ સ્વાભાવિક છે કે માણસ પોતાની મેળે પોતાને માથે લે છે તે ધણી મહેનતથી કરે છે. છોકરાંને પોતાની મેળે શોધવું પડે છે, ત્યારે તેઓ જાગૃત રહે છે, ને તેમને યાદ વધારે રહે છે ધણીક બાબતોમાં મહેતાજીનું કામ રસ્તો દેખાડવાનું છે, ઠેઠ લગી લેઈ જવાનું નથી. નિશાળે બહુ શીખવી શકાતું નથી, ધણું બાકી રહે છે તે માણસ મોટપણે પોતાની મેળે શીખે છે, મોટે મેળે શીખવાનો મહાવરો નાનપણથી કરાવવો. લેખાંતો કે અંગકણિતનો દાખલો મંડાવ્યો તે ન આવડ્યો એટલે પાટીબ્બા ઉપર કરી જવો એ સહેલું છે; તેમજ બાકરણ કરતા હોય ત્યારે કાઈ શબ્દ ન આવડે કે ખોટું કહે, ત્યારે ખરું હોય તે કહી દેવું એ સહેલું છે, પણ એથી છોકરાનું મન કેળવાતું નથી. તે દાખલો કેમ કરવો કે તેમાં શી રીતે ચૂક પડી ને તેથી ફરીથી શું કરે નહિ પડે, તે ખતાવવું કઠણ છે; ખોટું શા કારણથી હતું, ને ખરું કેમ થાય એ સમજાવવું મુશ્કિલ છે. મહેતાજી તો સહજ કહી જાય છે, પણ તેથી છોકરાંને આવડતું નથી; છોકરો પોતે મહેનત કરે છે ત્યારેજ સમજે છે. બાળક છોકરાંને હોંડતાં શીખવવું હોય તો તે તેને તેડેથી આવડતું નથી. હાથ પકડીને ચલાવતાં બહુ વખત જાય છે. પરંતુ

તેમ ન કરતાં માખાપ હમેશ હાથે કે કડે લાઇને ફરે તો છોકરૂં હોડતાં શીખેજ નહિ, ને કદી ચાલી નહિ શકે. બાણુવામાં જે અડઅણુ આવે તે પોતાની મેળે ખસેડવાની ટેવ પાડીશું, તો આ ગળ જતાં સંસારમાં હરકતો આવશે તે મટાડી શકશે. મનને સ્વ-તંત્રપણું શીખવવું એ ધણું અગત્યનું છે. તેમાં આ દેશના લોકમાં તો એ સદગુણની બહુ ખોટ છે, માટે વધારે ધ્યાનમાં રાખવો. છોકરાને હરકોઇ બાબત વિષે સવાલ પૂછવો, ને તેનો જવાબ તેમને ન આવડ્યો કે પાધરો કહી ન દેવો, ખીજા રૂપમાં અથવા સહેલો કરીને કે તેનો થોડો ભાગ પૂછવો, થોડું કહેવું એમ યુક્તિ-એ કરી તેમની પાસેથી જવાબ લેવાય તો ઠીક. “ સરસ્વતી ” નું મંદિર એવા ઊંચા ડુંગરપર છે કે તેપર જેને ચઢતાં ન આવડે તે ગબડી પડે છે. મહેતાજી નિશાળિયાને ખાંધે બેસાડી લેઇ જાય, તેથી તે ડુંગરપર ચઢતાં નહિ આવડે. મહેતાજી સરસ્વતીને ખોળે બેસાડી આવે, તો પણ તે પ્રસાદ આપે તે લેઈ ઘેર પાછા ન આવાય.

આ વિષય સમજાય તો કેળવણી અને બણાવવાનો ભેદ ધ્યાનમાં ઉતરે; બણાવવું અને બણુતા કરવા, પોતાનો વિચાર કહેવો ને ખીજાને વિચાર કરતાં શીખવવું એ કેવાં જુદાં છે તે જણાય, નિશાળે છતાં, ને નિશાળેથી ઉઠ્યા પછી મોટી ઉમરે પણ મહેતાજીએ બતાવેલે માર્ગે હોડ્યા જાય અને નવા રસ્તા ખોળે એવું કરવાને આ યુક્તિ બહુ કામની છે.

૭. જ્ઞાન કરતાં વધારે શીખવવું, પણ શક્તિ

ઉપરાંત શીખવવું નહિ.

જેટલું છોકરાને આવડતું હોય તેટલાથી વધારે શીખવવું, પણ જે સમજવાની તેનામાં શક્તિ ન હોય તે ન સમજવવું. જે પાઠ કરવાને તેની બુદ્ધિ નથી તેવા પાઠ કે વિષય ન શીખવવા. જેમ જેમ તેમનામાં જ્ઞાન વધે છે ને ઉમરે મોટા થાય છે, તેમ તેઓ વધારે તથા કઠણ બાબતો શીખી શકે છે, કેમકે તેમનાં મનની શક્તિઓ બેરાવર થતી જાય છે. તેમની શક્તિના બળ પ્રમાણે તેમના ઉપર ખોળે મૂકવો.

૨૯. આ સાતે શીખામણ અમૂલ્ય છે. મહેતાજીએ તથા આ-

સિસ્ટેટ મહેતાજીએ નિરંતર પોતાના હૃદયે રાખવી, કદી વીસતવી નહિ. સારા જાડા કાગળપર સોનેરી અક્ષરે લખી કચના તકતામાં જડી હરેરોજ નિશાળે જતી વેળા વાંચવાલાયક એ છે. હરેક પાઠ શીખવવામાં એનો ખપ છે.

પ્રકરણ ૨ જું.

પ્રત્યેક વિષય શીખવવાના વિશેષ નિયમો.

૨૧. અંકગણિત—આપણા લોક બાળકને બણાવવાનો આરંભ એકઠે એક શીખવવા માંડી કરે છે. એ વિદ્યાની સંસારમાં અગત્ય જોતાં એમ કરવું ઠીક લાગે છે. આપણે શીખવવામાં એ મતલબ ધ્યાનમાં રાખવી. એક તો એ કે દુનિયાદારીમાં કામમાં આવે, બીજી એ કે મનની શક્તિને કસરત આપે અને કેળવે. પહેલી મતલબ એના નિયમ અને દાખલા શીખવે પાર પડે છે. બીજો હેતુ એના નિયમનાં કારણ સમજાવેથી હાંસલ થાય. આપણી નિશાળોમાં એ બંને સામિલ રાખવા. એ વિદ્યા શીખવવાનો આરંભ ચાલતી રૂઢી પ્રમાણે કરવો નહિ. જૂની રીત એ છે કે પ્રથમ બાળકને એકઠે એકથી સો સૂધી અંકનું નામ પાઠે કરાવે છે, પણ એથી તેને અંકનું જરાએ જ્ઞાન થતું નથી. માત્ર શબ્દો અર્થ સમજ્યા વિના મોઢે કરે છે. અર્થ સમજે ને મોઢે કરે એ જોડે થવું જોઈએ, માટે અંક અને વસ્તુને પ્રથમથીજ જોળાં રાખવાં. એક બદામ કે પૈ, કે લાકડાનો કે ઠીક-જાંતો કડકો, કાંકરો અથવા હરકોઈ જણુસ બતાવીને આ એક છે એમ શીખવવું, પછી એ દેખાડી બે, ત્રણ દેખાડીને ત્રણ એ પ્રમાણે એકથી દશ લગી શીખવવું. અંક જોડે સામિલ રાખવાં ને ગણતાં શીખવવું એથી બુદ્ધિને કસરત મળે છે અને મનોરંજક લાગે છે. છોકરાંને એમાં સમજણુ ઘણી ધીમે ધીમે પડે છે પણ તેની શીકર નહિ. ચાકે વતી પાટીઆ ઉપર આંકા કરી પૂછવું કેટલા થયા ? એક આંકા કરી કહેવું આ એક. પછી એકડો તેની નીચે લખી કહેવું એક આમ લખવો. પછી દરેક બાળકને તે લખતાં શીખવવે. પછી એ આંકા

કરી પૂછું કેટલા થયા ? છોકરાં કહેશે બે. ત્યારે શિક્ષકે કહેવું ખરું
 બે આંકની તો બગડો લખી કહેવું એ આમ લખાય છે, ને એને
 બગડો કહે છે. પછી તે બધા પાસે લખાવવા. એ પ્રમાણે ત્રણ, ચાર,
 પાંચ વગેરે આંક શીખવવા. લખોટાચંત્રથી તથા બાજી વસ્તુઆથી
 આંક ખરા કરાવવા. આંકના લિસોટાને બદલે આંકડા લખવાના
 કારણની સમજણ પણ પાડવી. આઠ લખવા હોય તેવારે આઠ
 એકડા લખીએ તેના કરતાં આઠડો લખીએ તે વધારે સુગમ
 છે. એવું આઠ આંક કે એકડા અને આઠડો કહાડી દેખાવું ને
 સમજાવવું. એ મુજબ દશ આવડે પછી વધારે આંક લખવાની રીત
 જુદાં જુદાં ઉદાહરણવડે સમજાવવી અને શીખવવી. નવલગી એક
 આંકડાથી કામ ચાલે છે. એકડા ઉપર મીડું જમણે હાથે મૂકે દશ
 કહેવાય છે. બે એકડા લખે અગીઆર, એકડાને જમણે હાથે
 બગડો લખે બાર કહેવાય. એમાં કેટલાકને વધારે ને કેટલાકને
 આઠી સમજણ પડશે. કેમ છોકરાને જરાએ નહિ પડે, પણ
 તેની ચિંતા નહિ હરેરાજ અડધો પોણો કલાક એ શીખવવામાં
 માળવો, અને તેટલોજ વખત કોઈ વસ્તુ ગણવામાં તથા તેને ઉમે-
 રવા, ઓછા કરવા, ગુણવામાં ગુબ્બરવો. બાકીના વખતમાં જૂની
 રીત પ્રમાણે આંક ગોખાવવા. એ બંને રીત ભેગી રાખ્યાથી જો
 ફળ થાય છે તે બેમાંથી એકને વળગી રહ્યાથી થતું નથી. એક ત્રી
 ત્રણ, બે ત્રી છ, ત્રણ ત્રી નવ, વગેરે આંક મોઢે કરે તેમાં લખોટા-
 ચંત્રવડે સમજણ પાડી શકાય તેટલી પાડવી, પણ એક પાડામાં
 સમજણ પડે ત્યારેજ બીજો આપવો એવું કરવાની જરૂર નથી.
 સમજણ પડવા માંડશે એટલે સહેલું અને રસિક પણ લાગશે. વળી
 એની જોડે એવું પણ પૂછતાં રહેવું કે છ ને બે કેટલા ? સાત ને
 ત્રણ કેટલા ? સાતને બે કેટલા ? જવાબ આપે તો કહેવું કેમ થયા તે
 આ લખોટાવડે દેખાડો. આઠમાંથી એક જાય તો કેટલા રહે ?
 બે જાય તો કેટલા, વગેરે તરેહતરેહના હરેરાજ નાના નાના મહોડાના
 સરવાળા બાદ બાકી આરંભ કરનાર બાળકને પૂછી લખોટાચંત્રથી
 સાચાં કરાવવાં. તેમજ આંકના પલાકાં પણ આંક શીખે તેમ તેમ
 પૂછતાં રહેવું. આંક ઉપરથી ઝટ ઘટ શકે તેવા હિસાબ શીખવવા.

હિદાહરણુ, દુઆં આવડે ત્યારે એક પૈસાનું બશેર દુધ તો એ પૈસાનું કેટલું ? ચોકનો પાડો આવડે ત્યારે એક રૂપિયાનું ૪ શેર થી તો ચાર રૂપિયાનું કેટલું ? સાત ને ત્રણ કેટલા ? એ રીતે આંક વીસા સુધી આવડે અને આંકમાં સમજણ પડે ત્યારે સંખ્યાનો આરંભ અંક-ગણિતના પુસ્તકમાં બતાવ્યા પ્રમાણે કરવો અને ત્યારથી આંક અને અંકગણિત તથા લેખાં ધોરણ પ્રમાણે ચલાવવાં. ત્રણેના શીખવવાના વખત જુદા રાખવા. બધા આંક, લેખાં અને આખું અંકગણિત પૂરું થતા સુધી તેના અર્થ જોડે સમજવતાં જવું. પ્રદર્શન અને હિદાહરણુનો ઉપયોગ સદા કરવો ને પ્રત્યેક નવા શબ્દનો અર્થ સમજાવવો. ધાત શીખવતી વેળા તેમાં જે માપાદિક આવે તે બતાવવાં અને ધાત અને અંક પરથી દાખલા પૂછવા. અપૂર્ણાંક, દશાંશ, વર્ગ, ધનાદિક બધા વિષયો શીખવવામાં એ પ્રમાણે કરવું. શીખવવાની રીતો તથા શીખામણો પ્રમાણે વર્તવું.

૨૨. **ઘાઘન**—એની શરૂઆત મૂળાક્ષરથી થાય છે. અર્થ વગરના થણા આકાર શીખતાં બાળકનું મન અકળાય છે ને તેથી તેને બચ્ચવાપર કંટાળો આવે છે. એ પર નજર પહોંચાડી માળ એન્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર હોપ સાહેબે હાલ ચાલતી પહેલી, બીજી ને ત્રીજી ચોપડીઓ એવી યુક્તિથી રચાવી કે ત્રણે પૂરી થતાં રસિક વાંચનની જોડે બચ્ચાને ગુજરાતી તથા બાળબોધ મૂળાક્ષરો તથા સાધારણ જોડાક્ષર આવડે. એમાં બતાવેલી રીતે શીખવવું અઘરું માલૂમ પડવાથી શિક્ષકોએ જૂની રીતે કક્ષે પ્રથમથી ચલાવ્યો. પાછળથી તેમને તેમ કરવાની પરવાનગી મળી એટલુંજ નહિ, પણ જોડે બાળબોધ અક્ષર અને બારાખડી શીખવવાનો હુકમ થયો. આ બાળકને દુઃખદાયક ખોટી રીતને અટકાવવાનો પ્રયત્ન ન થયો હોત તો એમાં જોડાક્ષર બળત અને વખતે બાળકની બુદ્ધિને જડ કરી નાંખનાર અને તેમને વેઠ તથા સખ્ત મજૂરી કરાવનાર લિપિધારા કે શબ્દાવળી જેવી ચોપડી આવત. આ બંધકર પરિણામ થવાની ધાસ્તી રહી નથી. હવેનો ઠરાવ એ થયો છે કે પહેલી ચોપડીની જોડે ગૂજરાતી મૂળાક્ષર અને બારાખડી પહેલા ધોરણમાં જોડાએ. ચતુર અને કસબી શિક્ષક ચોપડીમાં બતાવેલી રીતે શીખવશે, પણ ઘણું કરીને

છેલા વર્ગને પહેલી ચોપડી જણાવનાર અણુકસખી છોકરવાદ માનિટર કે હલકા આસિરંટ હોય છે તેને ચોપડીની રીત કહણુ પડશે માટે કહે અને પદ ચોપડીના સંબંધવિના શીખવશે. એમ શીખવનારે પહેલી ચોપડી જોડે શીખવવા માંડવી. વખતપત્રમાં જોનો વખત નોખો રાખવે. એથી બાળકના મનને અર્થ વિનાના અક્ષરોની જોડે રસિક વાંચવાનું મળશે તેથી ઠીક લાગશે. અક્ષર ઓળખાવવામાં કાળાપાટીઆનો ઉપયોગ મસ કરવો.

૨૩. પહેલી ચોપડી પાંચ છ વર્ષના નાના છોકરાને માટે રચેલી છે. જે નાના શબ્દો તેઓના જણાવવામાં છે તે વડે તથા જે સાધારણ વસ્તુઓ તેઓ ઘરમાં દેખે છે કે વાપરે છે તેનાં નામવડે જોડેલાં નાનાં વાક્યો એમાં છે. અક્ષર ઓળખવાનો અને થોડું વાંચવાનો તેમની આંખને મહાવરો કરાવવાનો હેતુ માત્ર ધાર્યો છે. એ ચોપડી શીખવતાં આવડે તો બચ્ચાંને રસિક લાગે. મા એટલે શું ? ધી એટલે શું ? એવી વ્યાખ્યા કે અર્થ કરવા કે પૂછવા નહિ. એવા જવાબ દેવાની હજી એમનામાં શક્તિ નથી. શિક્ષકે વાક્ય વાંચી તે પ્રમાણે નિશાળીઆને વંચાવવું. પછી તેમાં જે શબ્દો હોય તે વિષે આમ પૂછવું,—તારી માએ તને કાલે શું ખાવા આપ્યું હતું ? આજે શું આપશે ? તારી મા ઘરમાં શું કામ કરે છે ? રાંધે છે કોણ ? તું ધી શેમાં ખાય છે ? ધી શેનું થાય છે ? લાડવામાં શું હોય છે ? ખીને બોંચમાં વાવીએ તો શું થાય ? તેલ કોણ વેચે છે ? તેલ શા કામમાં આવે છે ? ખીજી ને ત્રીજી ચોપડીઓ પણ એજ રીતે શીખવવાથી મનોરંજક લાગશે. જોડણી શીખવવામાં કાળા પાટીઆને બહુ કામે લગાડવું. વાંચેલો પાઠ નિત્ય સ્લેટપર બઝતી લેખણવતી લખાવવો અને તે લખેલું શીખવનારે સુધારવું. વાંચનની સાથે ચોપડીઓમાં તે શીખવવાની રીત લખી છે તે શિક્ષકે લક્ષમાં રાખવી અને યોગ્ય જણાય તેમ તે પ્રમાણે કે તેમાં થોડો ફેરફાર કરી વાંચન શીખવવું. વિચારવંત મહેતાજીને યોગ્ય દીસે તેમ અનુકૂળ પડે તો રીતમાં ઘટતો ફેરફાર કરવાની છૂટ છે. એકની એક ઢબથી કંટાળો આવે છે.

૨૪. વાંચતાં શીખવવામાં ચાર બાબતપર લક્ષ દેવું. (૧) શુદ્ધ ઉચ્ચાર, (૨) સહેલથી વાંચવું, (૩) મઠતી ઉતાવળે વાંચવું, (૪)

પોતાથી તથા સાંભળનારથી અર્થ સમજાય તેમ વાંચવું; પ્રમાણ ચિન્હ હોય તે દર્શાવાય તેમ વાંચવું.

(૧) છોકરા જેવું સાંભળે છે તેવા ઉચ્ચાર કરતાં શીખે છે. જેમની પાસે તેઓ રહે છે તેમના જેવું બોલે છે. કાન ઉપર જેવા અવાજ પડે તેવા બોલવાની કોશિશ માણસ કરે છે. એ કોશિશમાં ખામી પડે તે ઉપર શિક્ષકે આંખ આડા કાન કરવા નહિ. ભૂગોળવિદ્યા વગેરે હરેક વિષયમાં જેવો ખોટો ઉચ્ચાર કરે કે તરત તેને પકડવો ને ફરીને શુદ્ધ કહેવડાવવો. વાંચતી વેળા જે નિશાળિયા નહારા ઉચ્ચાર કરે તેમની કને ખરા બોલે ત્યાં લગી ફેર બોલાવવા. કીએ ઠેકણે જીભ રાખ્યાથી ખરા ઉચ્ચાર થશે તે કહેવું ને કરી દેખાડવું. વાત-ચીતમાં પણ ખોટા ઉચ્ચાર કરે એટલે ટોકવો.

(૨) સહેલથી વાંચવા, સારૂ આંખ કેળવણી, તથા શબ્દોની માહિતગારી હોવી જોઈએ. એ બે વાનાં હોય તો ઝટ ઉકલે. શુદ્ધ ઉચ્ચારની જોડે સહેલથી વાંચવું. મુખમાંથી એક શબ્દ બોલાઈ રહે ત્યાર પહેલાં તો આંખે આગળ જઈ તેની પછીના ખીન્નને પકડવો જોઈએ. એવું થાય તોજ સરળ વંચાય. વાંચતાં વાંચતાં દમ ભરાઈ નય ને કંઠણ પડે એવું થવા ન દેવું. વિરામ ચિન્હો પ્રમાણે ચોબવું, બોલે બોલે અટકવું નહિ.

(૩) સહેલથી વાંચવાનો અર્થ બહુ ઉતાવળે વાંચવું નથી. શબ્દોને દોડાવી દેવા નહિ. એમ દોડેથી સાંભળનાર હરેક શબ્દને ઝાલી શકતો નથી. આપણે વાત કરીએ છીએ તેમજ મધ્યમ ઉતાવળથી વાંચવું.

(૪) વાંચ્યું તેનો અર્થ સમજાય અને યાદ રહે એટલું ચાંપીને વાંચવું. વળી તેમાં આશ્ચર્ય, દિલગિરી, હાસ્ય, કંઠણા વગેરે રસ હોય તો તે પણ જણાઈ આવે તેમ વાંચવું. લખનારના વિચાર તથા મનોભાવ વાંચનાર અને શ્રોતા બંને સમજે એવું વંચાય તે ઠીક. પ્રશ્ન હોય તો પૂછતા હોઈએ તેમ વાંચવું.

૨૫. વાંચવામાંએ પાયરીબંધ ચઢવું. છોકરાના કાન તથા જીભને જે બોલ જણાતા હોય તે પહેલા વંચાવવા; પછી અનુસાર પણ સહેલથી સમજાય ને બોલાય તેવા, ને છેલ્લે કંઠણ. નવી વાંચનની ચોપડીઓ એ પ્રમાણે રચી છે.

૨૬. વાંચવામાં ભૂલો થાય છે તે, તથા તેને સુધારવાની મુક્તિઓ:—

(૧) શબ્દ તથા વાક્યોમાં ઘણો ભેદ નહિ જણાય એમ વાંચે છે. એ ઘણું કરીને ખીકથી, કે શરણાળપણથી, અથવા ખીજને એવું કરતાં જોયાથી કે એ ફીકરાઇથી થાય છે. એ દેવ છોડાવવાનો ઉપાય એ છે કે ધીમે અને ભાર મૂકીને વંચાવવું, અને કોઇ અક્ષરનો ઉચ્ચાર ખરો ન કરે તો તેના ઉપર નિત્ય કસરત આપવી, એટલે તે રોજ કે જ્યારે વાંચવામાં આવે ત્યારે ખોલાવવો ને શીખવવો.

(૨) શબ્દ મૂકી દે છે અથવા એકને બદલે બીજો ખોલે છે, જેમ કે છતરીઓને ઠેકાણે છરીઓ. એવે ઠેકાણે ખોટો ખોલ પેલા ખરા ખોલને ઘણો મળતો હોય છે. વાંચતાં મૂકી દે છે તે ખોલ ઘણું કરીને નાનો હોય છે, એ બહુ ધ્યાન નહિ આપ્યાથી થાય છે. ઝડપથી વાંચનારા છોકરા પણ એમ ફરે છે. કોઈની આંખ તે ઉપર થઇને વહેલી ચાલી જાય છે, ને કોઈની આંખમાં શબ્દનો ભેદ નથી આવતો. માટે ઉતાવળે વાંચનારને ચિત્ત દેઇને વાંચતા શીખવવું, કે શબ્દ રહી ન જાય, અને ધીમે વાંચનારને એક એક ખોલ છુટા જોડાવવો.

(૩) કેટલાએકને અક્ષરના ખરા ઉચ્ચાર કરતાં નથી આવડતા, એ પણ ઘણી સાધારણ ભૂલ છે. ‘સ’ નો ઉચ્ચાર ‘હ’ જેવો અથવા ‘શ’ જેવો કરે છે; ‘શ’ નો ઉચ્ચાર ‘સ’ કરે છે; ‘ક’ નો ‘ખ’ ને ‘ખ’ નો ‘છ’ જેવો ઉચ્ચાર કરે છે. કોઇ ‘ત’ નો ‘ટ’ ને ‘ટ’ નો ‘ત’ વગેરે ભૂલો કરે છે. એનો ઉપાય એજ છે કે જે અક્ષરો ખરાખર ખોલે નહિ તે સંભાળીને વારે વારે નિત્ય ખોલાવવા, નિત્ય તેના ઉપર પાઠ આપવો, અને જ્યારે જ્યારે ખોટાં કે નકારા ઉચ્ચાર સાંભળવામાં આવે ત્યારે સુધાર્યા વગર રહેવુંજ નહિ.

(૪) વાંચેલું ન સમજ્યાથી અથવા અધૂરું સમજ્યાથી પણ ચૂકો થાય છે. જે શબ્દ ખોટો, ભારે અને અસાધારણ હોય છે, તેના, જેમ કે કંઠણ સંસ્કૃત, ફારસી, કે અરબી વગેરેના ઉચ્ચાર ખોટા કરે છે. એ ચૂક સુધારવાનો ઉપાય એ છે કે એવા શબ્દના અર્થ અગાઉથી સારા સમજાવવા, અને તેના ભાગ કરી દેખાડવા. પછી તે એક એક ભાગ ખોલાવી તેના ઉચ્ચાર કરાવવો ને અર્થ

સમજાવવો. એક એક છોકરા પાસે ઉચ્ચાર કરાવવો ને સમજા પાસે જોડે કરાવવો. એવી ભૂલ કરી જવા દેવી નહિ. વાક્યોનો અર્થ ને લખનારના વિચાર ન સમજ્યાથી ભૂલો કરે છે, તે પણ આજ વર્ગમાં ગણાય છે. આકૃતિ અને અર્થ જુદા પાડવાની ટેવ પડવાથી એવી ચૂક કરે છે. માટે એવી ચૂક પહેલેથીજ પડવા ન દેવી, ને હમેશા શબ્દ શબ્દ ના છૂટા અર્થ સમજાવવા. પછી આખા વાક્યનો સામટો અર્થ સમજાવવો, તથા તે પાઠ શીખ્યા પછી તેની મતલબ લખી લાવવાને કહેવું અથવા તેમાંના કહણુ શબ્દોને ખીજા વાક્યમાં વાપરી લખી મંજાવવા.

(૫) શબ્દ શબ્દનો અર્થ સમજે, ઉચ્ચાર ખરો કરે, તથા વાક્યનો અર્થ પણ સમજે એવું છતાં પણ ઘણી વાર માલુમ પડે છે કે છોકરા ગીત ગાતા હોય તેમ વાંચે છે, અથવા છેડેથી લંબાવે છે કે બહુ ઉતાવળે વાંચે છે, અથવા વાંચવામાં ઢોંગ કે ડોળ કરે છે, એટલે જ્યાં ભાર ન મૂકવો જોઈએ ત્યાં મૂકે છે ને જ્યાં જેવી રીતે ન વાંચવું જોઈએ ત્યાં તેવી રીતે વાંચે છે. તેમના મનમાં તો એવો વિચાર કે અમે સારૂ વાંચીએ છીએ, અને ખીજાને એમ દેખાડવું કે અમે વાંચવામાં ખબરદાર છીએ. એ ખોડ મટાડવાનો ઉપાય એક તો એ કે એવું વાંચનારની સારા સ્વભાવથી જરા મશ્કરી કરવી, જેમકે આપણે પણ તેમ વાંચી જરા બધાને હસાવીએ. એથી ઘણીવાર સારી અસર થાય છે; પરંતુ કોઈ વાર ખોટી અસર પણ થાય છે, માટે છોકરાને ઘણું માહું લાગે એમ ન કરવું એટલે વારે વારે ન કરવું, ને જ્યારે કરવું ત્યારે થોડું કરવું. ખીજો ઉપાય એ છે કે શીખવનારે પોતે વાંચી દેખાડવું, ને છોકરા પાસે તેમ વંચાવવું.

૨૭. વાંચવા વિષે નીચેના ધારા યાદ રાખવા:—

(૧) ધીમે વાંચવું, પણ ગાતાં હોઈએ તેમ વાંચવું નહિ.

(૨) શબ્દ શબ્દ સંભળાય તેમ વાંચવું, પણ બહુ મોટા ધાંટા કહાડી વાંચવું નહિ, ને છેક હળવે સાદે પણ વાંચવું નહિ.

(૩) સાંભળનાર ઉપર અસર થાય તેવી રીતે વાંચવું, પણ ડોળ કરી વાંચવું નહિ. એ બેમાં ફેર એટલો છે કે આગલામાં ખરે ઠેકાણે ભાર મૂકાય છે ને વિસામો ખવાય છે, તથા જેવી ધારી જોઈએ તેવી રીતે બોલાય છે, અને ખીજામાં એવું થવું નથી.

(૪) એક સરખે સાદે કે હમે વાંચવું નહિ.

(૫) સાધારણ નિયમ એ સખવો કે જેવું વાતચીતમાં બોલીએ છીએ તેમ વાંચવું, અને જે વિષયને જેવું શોભે તેવું વાંચવું. જાણે એક વારતા વાંચતા હોઈએ તો તે વારતા કહેતા હોઈએ તેમ વાંચવું.

૨૮. વાંચનની ચોપડીઓ શીખવવાના નિયમો:—

(૧) મહેતાજીએ પોતે ઘણું તપાશીને શુદ્ધ વાંચવું અને બોલવું.

(૨) હમેશ તપાસ સખવી કે છોકરા વાંચે છે તે સમજે છે કે નહિ.

(૩) વાંચવાના પાઠ લાંબા ન આપવા; પાઠ નાનો આપ્યો હોય તો ચિંતા નહિ, પણ તે તેજ દિવસે સારો વંચાવવો, અને બીજે દિવસે પાછો ઘેરથી ખૂબ વાંચી મંગાવવો. જે સારો વાંચી ન લાવ્યા હોય તો ફરીને તેજ પાછો આપવો. થોડા કાળ સૂધી એવી મહેનત પડશે. સારું વાંચવાની રીત આવડી એટલે પછી ઉતાવળે ચાલશે.

(૪) વાંચવાના (કે બીજા કોઈ પણ) પાઠમાં ભૂલ જવા દેવી નહિ.

(૫) આ પાઠ ઘેરથી વાંચી લાવજો એમ કહેવું નહિ, પણ વાંચનને વખતે શીખનારને વાંચતાં ન આવડે તો પોતે વાંચી દેખાડવો, અને તે પ્રમાણે તેમને શીખવવો.

(૬) પાઠનો બાવાર્ય જ્યારે પ્રથમથી નિશાળિયાને જણાવવાની જરૂર હોય ત્યારે શિક્ષકે પહેલવહેલો બધા છોકરા સાંભળે ને સમજે એમ આખો પાઠ વાંચી જવો. એ વેળા છોકરા ધ્યાન આપી સાંભળે. પાઠનો વિષય શો છે તે એથી છોકરા આરંભથી જાણશે, પણ ઘણું કરીને આમ કરવાની ગરજ પડતી નથી. વર્ગમાં નિશાળિયા થોડા હોય તો એક-એક છોકરાને વંચાવવું, તેને ના આવડે તો બૂલો બતાવવી, તથા પોતે વાંચી દેખાડવું.

(૭) પછી શીખવનારે તેમાંના કઠણ શબ્દોના અર્થ, મૂળ, પ્રત્યય, ઉપસર્ગ વગેરે પૂછવા તથા વાંચેલા વાક્યોમાં અલંકાર અથવા અનુશ્રી બીના વગેરે હોય તે પૂછવું ને સમજાવવું. શું વાંચ્યું તે કહી જ કે વાંચ્યું તેની મતલબ બોલ એમ પૂછી રાજી રહેવું નહિ. સમજ્યાવિના ઘણા નિશાળિયા તે કહી જશે.

(૮) પહેલી, બીજી તથા ત્રીજી ચોપડી શીખતા હોય તેમની કને નિત્ય પોતાનો પાઠ ચોપડીમાં જોઈને લખાવવો. ચોથી ચોપડી

વાંચતા હોય તેમની કને ચોપડીમાં બેઈ પાઠની મતલબ લખાવવી એ કહ્યું છે. માટે શીખવવું. એમાં ચોપડીમાં જે શબ્દો લખ્યા હોય તેનાથી જુદા પરંતુ તેજ અર્થના સહેલા શબ્દો હોય તો તે પ્રાપ્તતાં શીખવવું. પાંચમી ચોપડીથી આખો પાઠ વાંચી રહ્યા પછી ફરેક પાઠમાં જે કહ્યું હોય તે ચોપડી બંધ કરાવીને વખતે મોઢે પૂછવું, ને વખતે સ્નેહ ઉપર લખાવવું. એકે પાઠ એમ પાઠ તપાસ્યા વિના જવા દેવો નહિ. સુનીતિ, વિદ્યા વગેરેના પાઠોમાં જે જ્ઞાન છે તે ચોપડીમાંજ રહે. તે કામનું નથી, મિશાળીઆના મનમાં દાખલ થવું બેઈએ.

૨૮. આ ધારા વિષે જરા વધારે લખવાની જરૂર છે. આપણી નિશાળોના પહેલા વર્ગના છોકરાને પૂછીએ કે તમે કઈ ચોપડી સુધી શીખ્યા છો, ત્યારે કહેશે પાંચમી કે છઠ્ઠી કે સાતમી. જેટલી વાંચી હોય તેટલી કહે છે, ને ચોપડી હાથમાં આપી જે પાનું વંચાવીએ તે બાજુ કરીને ઠીક વાંચે છે. પણ આપણે કહીએ કે ચોપડીમાંની બાબતો અમારે પૂછવી છે તે કહી શકશે તો ધણુક ના કહે છે. એ ઉપરથી એમ જણાય છે કે મહેતાજીના સમજવામાં એવું છે કે એ ચોપડીઓ ફક્ત વાંચતાં શીખવવાને છે. પણ તેમની એ સમજણ ખોટી છે. જેમ બુદ્ધિગાવિદ્યા, ઇતિહાસ, ને વ્યાકરણ પાઠ કરવાનાં છે તેમજ એ ચોપડીઓના પાઠમાં કહેલી અગત્યની બાબતો મોઢે કરાવવાની છે. એ ચોપડીઓમાં જે ઉપયોગી ને બોધકારક વિષયો છે તે કોઈ પૂછે ત્યારે છોકરા જવાબ દઈ શકે એમ શીખવવા. થોડાક મહેતાજીઓ હમણા પાઠની મતલબ મોઢે કરાવે છે ખરા, તથાપિ તેઓ આંખ મીચીને કરાવે છે, એટલે ચોપડીમાં હોય તે છોકરા કહે, પણ તેનો બાવાર્થ સમજતા નથી ને વિસ્તાર કરી શકતા નથી, કેમકે મહેતાજીએ તેમને સમજાવેલો નહિ. ઉદાહરણ; પાંચમી ચોપડીમાં ત્રણ દૈત્યની વાત લખી છે, તેનો બાવાર્થ કેટલાક છોકરાને પૂછતાં કહે છે કે ત્રણ દૈત્ય આપણા દેશમાં નથી, કોઈ ડુંગરોમાં રહેતા હશે. કેટલાક કહે છે જિયા પર્વત ઉપર તેઓ રહે છે, ને તેઓ માણસ કરતાં તો બહુજ મોટા છે. કેટલાક છોકરા તે દૈત્યનાં વરાળીઓ વગેરે નામ પણ જાણે છે. પણ વરાળીઓ તે શું એ કહી શકતા નથી. જુઓ કેવી ફજેતીની વાત! ખીજાં ઉદાહરણ આપી શકીએ, પણ એનવણી આપવાને આ એક

મસ છે. દરેક પાઠ અને વિશેષ કરીને દરેક અગત્યના પાઠને શીખવતી વેળા તે વિષે ઘણી અર્થા કરવી, શબ્દાર્થ, ભાવાર્થ, મતલબ, મતારત વિસ્તાર, તે વિષે પોતાનું મત તથા છોકરાનાં મત, તથા ખીન્ન ભોકના વિચારાદિ ઉપર ખૂબ અર્થા કરવી, ને છોકરાની ખુદિને કસવી.

૩૦. ભૂગોળવિદ્યા—એ વિષયથી માણસને પૃથ્વીનું જ્ઞાન થાય છે. એના વગર ઇતિહાસ આવડી શકતો નથી. જેઓ ભૂગોળવિદ્યા તથા ઇતિહાસ બણ્યા નથી તેઓ યોગ્ય કેળવણી પામેલા કહેવાય નહિ. ભૂગોળવિદ્યા અને ઇતિહાસ એક એકને વળગેલાં છે. જેમને ભૂગોળવિદ્યા આવડતી નથી તેઓ એમ સમજે છે કે આપણો દેશ એજ દુનિયા છે. પરમૂલકના લોક વિષે તેઓના વિચાર અન્ય તરેહના હોય છે. ભૂગોળવિદ્યામાં જે લોક અજ્ઞાન હોય છે તેઓમાં વહેમ બહુ હોય છે, તેઓના ઉદ્યમને હરકત પહોંચે છે, તેમના રાજ્યની ખરાખીનું એક તે મુખ્ય કારણ થાય, માટેજ એ વિદ્યા કેળવણીનો મુખ્ય ભાગ ગણાય છે. પાટીઆ ઉપર નકશો ચીતરી તથા છાપેલો નકશો જોડે રાખી એ વિદ્યા શીખવવાની રીત ખુલાસાથી હોપકૃત ભૂગોળવિદ્યામાં લખી છે તે પ્રમાણે વર્તવું.

૩૧. ઇતિહાસ—ઇતિહાસ શીખવવાની મતલબ આ દેશના યોગજ શિક્ષકો જાણે છે, અને એ સારી રીતે શીખવી શકવાને જેટલું જ્ઞાન જોઈએ તેટલું એથીએ થોડાને છે. એથી એ ઉપયોગી વિદ્યાનો લાભ ગૂંજરાતી નિશાળોમાં લેવાતો નથી. આ દુનિયા એક મોટી નાટકશાળા છે, જેમાં અનેક પ્રજાઓ જુદે જુદે કાળે જુદા જુદા વેશ રમે છે; નટ અને નટી બહુરૂપે દેખા દેછે. સ્વાધીન અને પરાધીન પ્રજાને, સ્વેચ્છિક રાજાને, પ્રજાસત્તાક રાજ્યોને, સાહસિક અને ખાયલા, સાચા અને જૂઠા, બલા અને ભૂંડા, ધર્માધ, વહેમી, ધર્મી, અધર્મી, ઢોંગી, લુચ્ચા, ફૂર, ચોરટા, શહાણા વગેરે સદ્ગુણી અને દુર્ગુણી માણસોને પોતાના ખેલ કરતા અહીં જોઈએ છીએ; કોઈ પ્રજા કોઈ વખત આખાદી અને ચટતી કળાને પાંખે છે, વિદ્યા હુન્નરમાં પ્રવીણ થાય છે, કોઈ ખીન્ન દેશો જીતી લેછે અને રાજસુખ ભોગવે છે; વળી તેજ લોક પાછા પડે છે. દેશ કુંગાળ થાય છે; વિદ્યા ને લક્ષ્મી દેશમાંથી રીસાઈ જાય છે; રાજા ખાદા દુર્દશાએ પહોંચે છે; વગેરે

ધણાક બોધકારક બનાવોનું જ્ઞાન આપણને ઇતિહાસવડે થાય છે. વિદ્વાનો એનું પૃથક્કરણ કરે છે અને તેનાં આદિકારણ બતાવે છે. એ બધાથી આપણા લોક અભણ્યા છે. ચાલતા સમયમાં કંઈ પ્રજ્ઞાઓ ચઢતી કળાએ છે, કંઈ અધ્રમ અવસ્થામાં છે, કંઈ સુધારામાં આગળ છે, કંઈ કુધારામાં ગરક થઈ ગઈ છે, કંઈ હજી સુધારાને રસ્તે ચઢી નથી, કંઈમાં સ્વદેશાભિમાન છે, ને કંઈમાં નથી, વગેરે અતિ ઉપયોગી ને મનોરંજક વિષયોનું જ્ઞાન ઇતિહાસથી મળે છે. પોતાના દેશનો ઇતિહાસ શીખતી વખતે પ્રસંગોપાત ખીજા દેશોના ઇતિહાસ જોડે મુકાબલો કરવા-ને ઇતિહાસ શીખવનારને બહુ ગ્રંથનું જ્ઞાન જોઈએ, એવું આ ઉપ-રથી સાફ જણાય છે. ગ્રંથકર્તાના કહેવા ઉપર બરોસો હમેશા ન રા-ખતાં પોતાના વિચાર પણ જણાવવા જોઈએ, તથા વિદ્યાર્થીના વિચાર પૂછવા જોઈએ. નાના છોકરાને ઇતિહાસ શીખવવામાં આટલા બધાનો ખર્ચ નથી, કેમકે તેઓથી એટલું બધું સમજી યાદ રાખી શકાતું નથી. એ માટેજ નિશાળોમાં ચાલતી ચોપડીઓમાં તેમને સારા માત્ર સાર બહુ ટુંકામાં લખ્યો છે. એ સાર શીખવવામાં પણ ઘણી ચતુરાઈ જોઈએ છીએ; એમાં મહેતાજી તરફથી ઘણુંક ઉમેર્યા વિના તેમાં સમજ પડતી નથી. ભૂગોળ અને નકશો, આસપાસના દેશોના ઇતિ-હાસ, ઉદાહરણ, નીતિ, લોકની હાલત, વગેરે ધાગીક વાત પર એ વખત શીખનારના જ્ઞાનના પ્રમાણમાં લક્ષ આપવું પડે છે.

૩૨. (૧.) પાઠને લગતી ઘટતી સમજ, દટાંત, વિશેષ વર્ણન, વાર્તા વગેરેથી પાઠને મનોરંજક કરવો. એ કરવામાં શીખનારની ઉંમર અને જ્ઞાન નજરમાં રાખવાં.

(૨.) ઇતિહાસમાં જે કાળ અને બાબત વધારે ઉપયોગી હોય તે ઉપર વધારે ધ્યાન આપવું. જેમ કે જે વખતમાં કળાકૌશલ્યનો વધારો તથા નવા શોધ થયા હોય, કે સારા કાયદા બંધાયા હોય, વિદ્યા અને દોહતમાં વધારો થયો હોય, પ્રજ્ઞાએ નવા હક્ક મેળવ્યા હોય, કોઈ મોટો પ્રતાપી રાજા થઈ ગયો હોય, વગેરે વધારે અગ-ત્યની બાબતો વધારે લક્ષથી શીખવવી.

(૩.) રાજરીતિની અસર તથા પ્રજ્ઞની ચડતીપડતીનાં કાળ વગેરે જણાવવાં. વિચાર કરતાં તથા ઉપયોગી અનુજ્ઞાન કહાડતાં શીખવવું.

(૪.) જુદા બનાવોમાં વધારે અગત્યનો કિયો છે ને ઓછો અગત્યનો કિયો છે તે દેખાડવું.

(૫.) ચોપડીમાં લખેલું માત્ર પાઠે કરવાથી થોડાજ ફાયદો છે. છોકરાની સમજવાની શક્તિ પ્રમાણે વિશેષ સમજણ આપવી અને બોધ કરવો જોઈએ. બુદ્ધિગવિધા આવડતી હોય તોજ ઇતિહાસમાં બરાબર સમજ પડે છે. ઇતિહાસ શીખવતી વખત નકશો પાસે રાખવો.

૬૩. વ્યાકરણ તથા સ્વભાષા.—એ એ બાબતો જોડે જોડે શીખવાય છે. બાપાનું પૃથક્કરણ તેજ વ્યાકરણ છે. વ્યાકરણથી બુદ્ધિને સારી કસરત મળે છે, તથા બાપામાં વહેલી અને સારી સમજ પડે છે. દેરાની બોલી બદલાતી નથી. છોકરાની બુદ્ધિ કેટલીક વિસ્તાર પામ્યા વગર વ્યાકરણમાં તેમને સમજણ પડતી નથી, માટે શરૂઆતમાં જેમ સહેલું કરીને શીખવાય તેમ સારું. એ શીખવાની રીત હોપકૃત વ્યાકરણમાં લખી છે. એનો આરંભ આ રીતે પણ કરી શકાય. કાળા ખાટીઆ ઉપર એક વાક્ય લખવું. બાણે 'નડી લેખણ પડી છે.' છોકરાને પૂછવું એમાં કેટલા શબ્દ છે? જવાબ દેશે ત્રણ, ૧ નડી, ૨ લેખણ, ૩ પડી છે. એ વખતે નડી લેખણ ત્યાં હાજર જોઈએ. તે છોકરા પાસે હાથમાં લેવડાવવી, પછી કહેવું 'પડી છે' તે શું હશે? છોકરા ગભરાશે, અથવા ગમે તેમ જવાબ દેશે. 'નડી' લાવો કહેવું, તે વારે પણ તેમ થશે. પછી ત્રણ નામ લખવાં. નણે પેન, કાંકરો, ખડીઓ. છોકરાને પૂછવું એમાં કેટલા બોલ છે? જવાબ ત્રણ. ઉપલામાં કેટલા છે? ત્રણ. એ ત્રણ લાવો. પેન આપો, કાંકરો આપો, ખડીઓ આપો. છોકરા ત્રણે આપશે ત્યારે ઉપલા વાક્યમાંના ત્રણ કેમ નથી આપતા? છોકરા ખરે જવાબ નહિ દઈ શકે. પણ ફક્ત નહિ, આપણી મતલબ એજ છે. શબ્દ શબ્દમાં ભેદ બતાવવો હતો તે તેમણે જોયો. પછી કોઈ છોકરાનું નામ લખવું, નણે જીવણ. પછી કહેવું જીવણ આપો. છોકરા કહેશે સાહેબ જીવણ તો આ છોકરાનું નામ છે. ત્યારે કોઈ ખીજ છોકરા બણી આંગળી કરી પૂછવું એનું નામ શું? તેનો જવાબ આપે એટલે ભીંત તરફ આંગળી કરી પૂછવું એનું નામ શું? એમ હાપકૃ, ખારી, પાટીકું, વગેરે દશ ખાર જણાવો.

ભણી આંગળી ખતાવી તેનાં નામ પૂછવાં પછી કહેવું, માણસ, જનાકર, જાડ વગેરેનાં પાંચ નામ સ્નેહ ઉપર લખો. તે લખી રહે એટલે ઠરેક જાણ પાસે પોતપોતાનાં વંચાવવાં એ થઈ રહ્યા પછી વખત રહે તો વધારે દાખલા માગવા. ત્યાર પછી કેટલાક દિવસ સુધી એજ મનો-ચત્ત જરૂરી રાખવો. મોઢે નામ પૂછવાં તથા વાંચવામાં આવે તે પણ પરખાવવાં એ રીતે નામ ઓળખતાં આવડે એટલે વિશેષણ એજ પ્રમાણે સમજાવવાં. વ્યાકરણની ચોપડી હાથમાં લેવીજ નહિ, અને વ્યાકરણનું નામ લેવાની પણ કશી જરૂર નથી. ઉપર મુજબ કેટલાક ખોલ કાળા પાટીઆ ઉપર લખવા, એવા કે તેમાં જુદાં જુદાં વિશેષણ આવે. જેમકે લીલું પાંદડું, પીળું પાંદડું, વળી કાળી પાઘડી, મોટા ખડીઓ, વગેરે નજરે દેખાડી શકાય તેવી વસ્તુનાં નામ તેના ગુણસહિત વાક્યમાં આવે. એમ અનુભવ ઉપરથી ગુણ ખતાવનારા ખોલને ઓળખી કહાડે ત્યારે કહેવું કે એને વિશેષણ કહે છે. એ શબ્દને જોણી સહિત ગોખાવવો. એ ખેમાં સમજ પડી કે નહિ તે જાણવા માટે કેટલાક દિવસ લગી વાંચન વગેરેના પાઠમાંથી નામ તથા વિશેષણ શોધાવવાં. સર્વનામ અને ક્રિયાપદ પણ એમ યુક્તિથી શીખ-વવાં. અવ્યય સમજ્યા પહેલાં જાતિ વચન વિષે થોડી સમજણ પાડવી. જીણા અને વિશેષ ભેદ આ વખતે છોડી દેવા. માત્ર મોટી મોટી ખાખત સમજાવવી. શબ્દના રૂપમાં ફેરફાર થયા છે એવું કાંઈક સમ-જાશે ત્યાર પછી જે શબ્દના રૂપમાં ફેરફાર થઈ શકતો નથી તે અવ્યય એમ સમજાવવું ઠીક પડશે. પછી પાછા ફરવું. ને નામ, વિશેષણ, સર્વનામ, ક્રિયાપદ, અને અવ્યય સંબંધી વ્યાકરણની ચોપડીમાં છે તે વિસ્તારથી એજ રીતે અર્થ સહિત શીખવવું. એ વખતે છોકરાને વ્યાકરણની ચોપડી વેચાતી લેવાની ભલામણ કરવી, અને તેમાંના અનુક્રમે તે ચલાવવું. પણ તેની જોડે વાંચનની ચોપડીમાંથી પદચ્છેદ પૂછતાં રહેવું. પદચ્છેદ શીખવવાનો કાળ વાંચનથી જુદો રાખવો.

૩૪. વ્યાકરણની જોડે ગૂંજાતી ભાષામાં સમજ પાડતા જવું. વાક્ય ખોટાં લખાવવાં અને પછી તે શીખવેલા નિયમ પ્રમાણે સુધ-રાવવાં. ખોટાં વચન, જાતિ અને કાળમાં ભૂલ, સર્વનામ ખોટાં વગેરે અનેક રીતની ભૂલ તેઓ પકડી શકે છે કે નહિ એ જાણવાનાં મનોચત્ત

આપવાં. એથી ખરી બાબા લખવાની ટેવ પડશે ને તે આગળ બહુ કામમાં આવશે. શુદ્ધ વાક્ય જોડતાં શીખવવું, અને વાક્ય જોડતાં આવડે એટલે વિષય લખતાં શીખવવું. ઉપલા વર્ગમાં આને માટે જુદો વખત રાખવો કે બની શકે તો વ્યાકરણના કાળમાંથી લેવો.

૩૫. વાક્ય જોડતાં શીખવવાના ધારા:—(૧) વ્યાકરણના નિયમોનાં ઉદાહરણપડે વાક્ય રચનાનો આરંભ કરવો. વ્યાકરણમાં કાંઈ સમજણ પડવા માટે એટલે સહેલાં વાક્ય જોડાવવાનો આરંભ કરવો ને વ્યાકરણની જોડે જરૂરી રાખવો.

(૨) જેમ લેખાંના દાખલા કરાવીને તે ઉપરથી લેખાની કૃત્રી કહાણીએ છીએ, તેમ વાક્યો જોડાવીને તે ઉપરથી વાક્ય રચવાના નિયમો નિશાળીઆ પાસે કહાણવવા.

(૩) વાંચન વગેરેની ચોપડીઓના વાક્યની પૃથકકૃતિ કરાવવી, અને તેમાંના શબ્દોના અનુક્રમ, અન્વય, સંબંધ, રૂપ, ને અધિકાર શીખવવા, અને શબ્દોની એક એકપર અસર થતી હોય તે બતાવવી. પછી તેવાં બીજાં ઉદાહરણ તેમની પાસે લખાવી મંગાવવાં.

(૪) એક કર્તા અને ક્રિયાપદના અકર્મક અને સકર્મક વાક્યો મૂળભેદમાં જોડતાં આવડે, અને કર્તા અને ક્રિયાનાથમાં સમજણ પડે એટલે મૂળભેદના વાક્યને શક્યભેદમાં મૂકતાં, એક પ્રયોગના બીજા પ્રયોગમાં રૂપાંતર કરતાં, તથા વધારો ઘટારો વગેરે ફેરફાર કરતાં શીખવવું.

(૫) સાદાં (એટલે એકાકી, અમિશ્ર, કે શુદ્ધ) વાક્યો બરાબર જોડતાં આવડ્યા કેડે મિશ્ર, સંયુક્ત, કે સાન્વય જોડતાં શીખવવાં, અને તેનાં મનોયત્ન ધેરથી લખાવી મંગાવવાં, અને વાંચનની ચોપડીઓમાંથી જેમ પદ્મછેદ કરાવીએ છીએ તેમ તેઓમાંથી વાક્યોનાં રૂપ અને તેઓના બાજોના સંબંધ પરખાવવા.

(૬) વાક્યોમાં વાપરવાનાં વિરામચિન્હોના અર્થ અને તેમનો ઉપયોગ કરતાં શીખવવું; વાંચનની ચોપડીઓમાંથી તેનાં ઉદાહરણ માગવાં, અને નિશાળીઆ વાક્ય જોડે તેમાં બરાબર વાપરે છે કે નહિ તે જોવું.

(૭) નિબંધ લખતાં શીખવવાની રીત:—વાક્યો જોડતાં અને વિરામચિન્હો વાપરતાં શીખવ્યા પછી વિષયના સંબંધપૂર્વક, અને વિચારના ક્રમ બાંધી નિબંધ લખતાં શીખવવા. તેમાં પ્રથમ કોઈ ચોપડીમાંની

કહાણી કે વાર્તા વાંચી સંભળાવી ને લખાવવી. પછી કાગળ લખાવવા. આપણા લોકની કાગળ લખવાની રીત સરસ નથી. મોટાં મોટાં યોગ્ય કે અયોગ્ય વિશેષણો અને હકીકત કે વર્ણન કાંઈ નહિ કે જુજ લખવાનો આલ છે. અવલોકનશક્તિ જાણે જતી રહી હોય તેવું દીસે છે. જે ખનાવ અને કે જોવામાં આવે તે વર્ણવતાં શીખવવું. લેખાવણીમાં કાગળના ખોખાના નમૂના છે, કાગળ લખવાની રીત નથી. એ આવડવાને માટે સાદી અને સહેલી ભાષામાં જોએલાનું ધ્યાન કરતાં શીખવવું. એ હેતુથી પ્રથમ સહેલા વિષયોપર લખાવવું. જેવા કે નિશાળના મકાનનું વર્ણન, ગામનું વર્ણન, ઝાડનાં વર્ણન, અને તેઓના ઉપયોગ, વાવવાની રીતો, જનાવરનાં વર્ણન અને બેઠ, છોકરાની રમતોનાં નામ, તેઓના ધારા અને તેઓ ઉપર વિચાર, તહેવારોનાં વર્ણન, તે વખતે લોક શું કરે છે વગેરે—જેમ કે હોળી, દીવાળી, બજેવ, ઉત્તરાયણાદિ, ખેતીની તથા વેપારની જણસો વિષે, જેમ કે રૂ, અરીસુ, ધાતુ, કાપડ, ધાન્ય, મેળા, બજાર, દેવાલય વગેરે નિશાળીઆના જોવામાં આવ્યાં હોય કે આવતાં હોય તેઓનાં ધ્યાન વગેરે લખતાં શીખવવાં.

સહેલાં વર્ણન કરતાં આવડે પછી રૂઢીઓ, નીતિ, ઇતિહાસ, અને વિદ્યાની બાબતોપર નિબંધ લખાવવા, જેવી કે સ્વચ્છતા, સત્ય, પરાંપકાર, દયા, દુર્વ્યસન, સદાચરણ, ક્રોધ, શૌર્ય, અદેખાઈ, દ્રેષ, કુસંપ, લોભ, અહંકાર, સ્વાર્થ, સ્વદેશપ્રીતિ, રાજ્યરીતિ, રાજ્યોનાં લક્ષણ, બાળલક્ષ, લોકનાં લક્ષણ, તેનાં ફળ, નાતની રીતો, ગ્રંથોના ગુણદોષ વગેરે.

(૮) નિશાળીઆનાં જ્ઞાન અને મનની શક્તિ તથા નિબંધ લખવામાં જેટલો વખત રોકવો તેના પ્રમાણમાં વિષય આપવો. પ્રથમ સહેલા ને પછી કઠણ; પહેલાં થોડી લીટીઓ શુદ્ધ લખતાં આવડે કે પછી વિસ્તાર કરતાં શીખવવું. જે વિષયપર લખે તેની બાબતો પ્રથમ જુદી પાડી લખવાના આધારને માટે અનુક્રમશિક્ષા કરાવવી, અને તે પ્રમાણે કલ્પનો પણવવી. અનુક્રમશિક્ષામાં વિષય અને પેટા વિષયનાં નામ માત્ર આવે, અને તેઓનું વર્ણન વિસ્તારાદિ નિબંધમાં આપે. એક વારે લખાવ્યા તો બીજે વારે સુધારવા. શિક્ષકે પોતાના હાથમાં લઈ વાંચીને બધા પ્રકારની ભૂલો આખો વર્ગ સાંભળે અને સમજે તેમ સુધારવી. સુધારવાની અનુરૂપ ઉપર ઘણો આધાર છે.

લખનારના ગુણદોષની અરચાથી શુદ્ધ બાપા, સારી ધ્યાન, સદ-
વિચાર વગેરે નિશાળિયા શીખે છે. જ્યાં સુધી ગૂજરાતી બાપાના શબ્દો
મળે ત્યાં સુધી સંસ્કૃત કે ફારસી ઓછા વાપરવા, પણ તેજ શબ્દ વારે
વારે આવતો હોય કે ખીજા કારણસર યોગ્ય હોય તો તેમનો ઉપ-
યોગ કરવો. ધ્યાનમાં રહી ઉપર લક્ષ્ય રાખવું. ગૂજરાતી બાપાથી પૂરા
વાકિફગાર નહિ એવા ગ્રંથકર્તાઓની ખોટી ઢબની નકલ ન કરવા દેવી.

૩૬. સ્મરણ—મૂળાક્ષરની જોડે લખતાં શીખવવા માંડીએ છીએ.
અક્ષરના નમૂનાને માટે કાપી બુકે પ્રગટ કરી છે. એ નમૂના પ્રમાણે
લખવું બાળકને સહેલ નથી. ઘણે અભ્યાસે શીખવનારની મદદથી
આવડે છે. નમૂનો સામે રાખી પહેલાં પાટી કે સ્લેટ ઉપર ખડી કે
ચાકના પાણી અને કિતાથી લખાવવું. અક્ષર મોટા લખાવવા. નિશા-
ળીઆ લખતા હોય તે વેળા કાળા પાટીઆપર લખી દેખાડવું. ચોપ-
ડીના પાઠ જરા જીણી લેખણે ઊતરાવવા ને તેને માટે લીટી દોરી આ-
પવી ને શબ્દે શબ્દ ખરી જોણીથી ને સરખા અંતરે છૂટા લખાવવા.
તે વખતે પણ છોકરાંની કને જઈ સુધરાવવું. વયે મોટા થાય તેમ આં-
કણીથી દોરતાં, પછી આંકણી વગર દોરતાં, તથા લેખણ બહુતાં શીખ-
વવું. સાઈ લખતાં શીખવવામાં મહેનત છે. એ વખત ખેશી રહે-
વાનો નથી. લખી રહ્યા પછી અક્ષર જોવા ને જૂલો ખતાવવી. વળી
લખતા હોય તે વેળાએ પણ ફરેકની પાસે જઈ સુધરાવવું. સ્લેટપર
લખતાં હાથ કાંઈક ફરે એટલે કાગળપર લખવાનો મહાવરો કરાવવો.
પ્રથમ તો કિતા પ્રમાણે કિતાએ લખાવવું ને અક્ષર સુધરતા જાય તેમ
કિતાને નાનો કરતા જવું. નમૂના જોડે સરખાવતાં શીખવવું, તેમાં ને
નિશાળીઆના હરફનો ભેદ જણાવવો. ડિક્ટેશન, નોટબુકાદિ જ્યાં
જ્યાં લખવાનું આવે ત્યાં સારા ફરકત ને છૂટા છૂટા શબ્દ વાંચવા
સહેલ પડે તેવા લખવાની ટેવ પાડવી. તેમજ ઉતાવળે, સદ્ગાથી,
કાગળપર સાદીના ટપકાં કે ડાઘા પાડ્યાવિના, તથા આંગળાં સાદીથી
ખરડ્યા વગર લખવાની ટેવ પાડવી. ખડીઆમાં કલમ કેટલી ખો-
ળવી તે દેખાડવું કે રૂશનાઈ છાંટવાની ટેવ ન પડે. લેખણ લાંબી
રખાવવી અને તે સીધે આંગળે કેમ ઝાલવી તે શીખવવું. ટૂંકડા અ-
ક્ષર અને શબ્દેશબ્દના ભેદ જણાવ નહિ એવું લખવા ને દેવું. આગ

મરોહદાર મધ્યમ કદના, સુધડ, અને સ્પષ્ટ લખવાનો મહાવરો કરાવવો. ઘેરથી કાપી લખી લાવવાને ફરમાવવું, અને લખી લાવે તેની ખામી દર્શાવી ખીન્ને દહાડે તેમ ન કરવાને ચેતવણી આપવી. લખા-યેલો અક્ષર ભૂંશી કે ચહેરી નાંખવાની મના કરવી. તે રદ છે એમ જણાવવાને તે ઉપર માત્ર લીટી દોરવી.

૩૭. જોડણી—પહેલી ચોપડીના પહેલા પાઠથી દરેક શબ્દની ખરી જોડણી જોખાવી મોઢે કરાવતાં જવું. દરેક પાઠ વાંચી રહ્યા પછી ચોપડી બંધ કરાવી તેમાંના દરેક બોલની જોડણી મોઢે પૂછવી, તથા કેટલીક કાળા પાંદીઆપર કે સ્લેટ ઉપર લખાવવી. ચોપડીમાં જોયા વગર છૂટા શબ્દો લખવાનો મહાવરો થયા કેડે વાક્યો લખવાનો અભ્યાસ કરાવવો. જે પાઠ વાંચનવેળા શીખજ્યો તેના કહણ ને નવા બોલની જોડણી તેજ કાળે પૂછવી, અને ડિક્ટેશનના વખતમાં તેમાંથી ઓળો લખાવવી. સ્પષ્ટ સંભળાય અને હસ્ત, દીર્ઘ, જોડાક્ષર, વિરામચિન્હો, તથા અક્ષરબેદ સમજાય તેમ હળવે રહીને શિક્ષકે વાક્ય વાંચવાં ને તે નિશાળિયાએ ઊતારવાં. ડિક્ટેશન લખવાનો મહાવરો પ્રથમ સ્લેટ ઉપર કરાવવો ને પછી કાગળ ઉપર કરાવવો. દરેકનું લખાણ તપાસી ચૂક હોય તે સુધારવી. વખતે નિશાળિયા કને માંહોમાંહે સુધરાવવું. શિક્ષક બોલેબોલની જોડણી બોલે, ને તે પ્રમાણે જેનામાં ન હોય તેનામાં વાંચનાર નિશાળિયો છોકા કરે. પછી ભૂલ ગણી આંકડો લખે ને ભૂલ કરનારને ખતાવે. વખતે છોકરા ચોપડીમાં જોઈ ડિક્ટેશન સુધારે ને શિક્ષક તેમના પર દેખરેખ રાખે. આ બંનેમાં નિશાળિયાની સાચવટ તથા ભૂલ પકડવાની સંભાળ ઉપર આધાર રાખવો પડે છે, માટે ચૂક પ્રમાણે નંબર ચડાવવા ઊતારવાનું હોય તો એમ ખની શકે નહિ. માત્ર વાંચનના પાઠની જોડણી ખરી કરાવવાનો ઠરાવ રાખવો નહિ. દરેક ખીજ પાઠમાં જે જે શબ્દો આવે તેની સાચી જોડણી પાઠે કરાવવી, અને નોટ, કાપી વગેરે હરકોઈ લખા-ણમાં ગફલતથી ખોટી જોડણી લખી હોય તે સુધારી ખરી જોડણી લખવાની ટેવ પાડવી.

૩૮. સામાન્યજ્ઞાન—આના પેટામાં વર્ગમાં ચાલતી ચોપડીઓમાં લખેલા વિષયો તથા તેમાં ન હોય એવા વિષયોનો સમાસ થાય છે. એને માટે વખતપત્રકમાં વખત રાખ્યો હોય તો તેનો ઉપયોગ સારો થઈ શકે.

એ વિષે કથિતપાઠ નામે જુદી ચોપડી છે તેમાં એવું જ્ઞાન આપવાની રીત વિસ્તારથી લખી છે, તે પ્રમાણે વર્તવું. આગળ જતાં પદાર્થ-વિજ્ઞાન, ખગોળ, રસાયનશાસ્ત્ર, વગેરે એજ રીતે શીખવવાં સામાન્યજ્ઞાન શીખવવામાં ચાર વાતપર લક્ષ આપવું જોઈએ.

૧. એ શીખવવામાં બે મતલબ છે. (૧) બુદ્ધિ કેળવાય; (૨) ઘણી બાબતો છોકરાંના બાળુવામાં આવે.

૨. નિશાળિયાને અવલોકન કરવાની ટેવ પડે.

૩. વહેવારમાં કામ આવે એવું જ્ઞાન મળે; પોતાના અને બીજાના ધંધાવિષેનું જ્ઞાન મળે.

૪. તેનો તેજ વિષય લાગલાગટ ન ચલાવતાં જુદી જુદી બાબત ચલાવવી.

૩૯. શબ્દનાં મૂલ્ય—એ ઉપયોગી અને મનોરંજક છે. જોડણી અને અર્થ એથી સારા આવડે છે, ને તેની જોડે બુદ્ધિને પણ કસરત મળે છે. પહેલાં તો બે અથવા વધારે આખા શબ્દો મળી જે શબ્દો થયા છે, તેવા પાઠમાં આવે તેના બેદ દેખાડવા—જેમ ધરમણી, માખાપ, દુધ-પાઠ. પછી જેમ જેમ વાંચવામાં આવતા જાય તેમ એક અથવા વધારે વિશેષણો નામને જોડાઈને થતા હોય તેવા શબ્દો ઉપર તેમનું લક્ષ લગાડવું. જેમ સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર, ખારીકખીન, પારદર્શક, દૂરખીન. ખપોર, પંઝાપ, મહાદેવ, ચોપડી. ત્યાર પછી જે ખોલમાં બે ભાગ છે પણ તેમાંનો એક જુદો પડેલો વપરાતો નથી, જેમ અન્નપ્રયો, અપમાન, કુકર્મ, અનુપ, મુખડું, લાડકડી. એમાં સમજણ પડે એટલે એક મૂળમાંથી જુદે જુદે રૂપે શબ્દો થયા હોય તે બતાવવા. કઈ બાપાનાં એ મૂળ છે, એજ મૂળથી ઉત્પન્ન થયેલા શબ્દો કઈ કઈ બાપામાં છે, કઈ બાપાઓ વચ્ચે સંબંધ છે, વગેરે છોકરાંની મદદ કરવાની શક્તિ પ્રમાણે જ્ઞાન આપવું.

૪૦. ગુજરાતી કવિતા—છોકરા નિશાળમાં આવે ત્યારપછી તેમને બાળુવાની ચોપડાઓમાંથી સહેલી કવિતા પાઠે કરાવવી, ને બંને તેમ તેના માયના પણ સમજાવવા. એમ પાઠે કરાવવામાં ઉતાવળ ન કરતાં શુદ્ધ ઉચ્ચાર, અને તેના રાગ અથવા ઢાળ ઉપર લક્ષ આપવું. ચોથી ચોપડીથી અન્વય કરવાનો મહાવરો પાડવો. પાંચમી ચોપડીમાં કવિતાના

નિયમનો પાઠ છે. તે શીખે ત્યાર પછી જે જે હંદો આવે તેનાં લક્ષણ, રાગ, વગેરે પાઠાં શીખવવાં. તાળ અને રાગ બેમાં વંચાવવું. દિવિતા શીખવવાનું કામ સાઈ ચાલવું જોઈએ. એની શીખામણ, એના રસ અને અલંકાર, તેમનો મુકાબલો વગેરેથી બુદ્ધિવાન અને હોંસીલા મહેતાજી છોકરાના મનને મસ કેળવી શકે ને જ્ઞાન આપી શકે. હોપકૃત સાત ચોપડીઓમાં કેટલીક કવિતા પરમેશ્વરની સ્તુતિપ્રાર્થનાની છે તેમાંની પ્રતિદિવસ આરંભે ને અંતે બધા કને ગંભીરતાથી જોડે બોલાવવી.

પ્રકરણ ૩ જું.

શરીરની કેલવણી.

૪૧. છોકરાની તંદુરસ્તી તથા અંગકસરત ઉપર હમેશ ધ્યાન આપવું.

છોકરા નાનપણમાં અને મોટા થયા પછી આરોગ્ય અને જળરા રહે એ પણ કેળવણીનો હેતુ છે. એ હેતુ પાર પાડવાને તેમની કાયા ઉપર પણ લક્ષ આપવાની જરૂર છે. નીતિની મર્યાદામાં રહી તેઓ પોતાના ધર્મ રૂઢી રીતે બજાવી શકે તેમ બાળકને ઉછેરવાનો પ્રયત્ન હરેક માણસે કરવો જોઈએ. નરનારીનાં તન અને મન યોગ્ય અવસ્થામાં હોવાં જોઈએ. સ્વાભાવિક નિયમ પ્રમાણે કેળવવાથી અને એ યોગ્યતા પામી શકે.

૪૨. અંગને ઉછેરવામાં ઝાઝી ચતુરાઈનો ખપ નથી. વસ્ત્રાદિ વડે ઘટતું રક્ષણ થાય, અન્નાદિથી પોષાય, અને રમતાદિથી શ્રમ પામવામાં અટકાવ ન થાય, સ્વચ્છ હવા અને સ્વચ્છ પાણી વિગેરે તંદુરસ્તીનાં સાધન મળે તો શરીર પોતાના સ્વભાવે કરીને વધે છે, અને પુષ્ટ થાય છે. પુત્રપુત્રીના વડીલોએ અને શિક્ષકોએ આ નિયમો ધ્યાનમાં રાખવા. જેમ ઉમર નાની તેમ મનની મહેનત ઓછી આપવી. જેમ બાળક તેમ રમવાનો વખત વધારે રાખવો. એકલી બુદ્ધિને કસરત આપવાથી અંગ જળઈ થતું નથી, ને હાનિ પામે છે. નળળા પુરૂષમાં હિમ્મત ન હોય, ને નળળા સ્ત્રીની સંતતિ નળળા થાય છે.

ધ્યાનમાં રાખવું કે દેશનાં માણસો જળમં, પરાક્રમી, અને હિમ્મતવાન હોવાની જરૂર છે માટે કિશોર વયમાં અને જુવાનીમાં અંગ મજબૂત અને મન હિમ્મતવાન થાય તેવી કસરત જરૂરી રાખવાનો ને બાળપણમાં લમ ન કરાવાનો બોધ કરવો. નિશાળને લગતી કસરતશાળા હોય તો ઠીક કન્યાશાળામાં પણ રમવાની જગા જોઈએ. મગદળ, દંડ કરવાનાં પાવડાં, નિખાલસ, મલખમ, પાટીયું ને નીસરણી, નિશાન મારવાને ધારદાર બાલોડાં વગરનાં તીર વગેરે મહેનતની જોડે રમત આપે એવો સામાન રાખી મોટી ઉમરના છોકરાને અંગકસરતો શીખવવી. તેમના હાથ પગ વગેરેને કળા ન પહોંચે એવી સંભાળ રાખવી. બાળુવાની જોડે ખેલવાનું રાખવાથી નિર્ણયપર પ્રેમ વધશે.

૪૩. નિશાળમાં કે નિશાળની પડોશમાં કચરો, ગંદવાડ, ભેજ, અને દુર્ગંધ ન હોવાં જોઈએ. એ રોગ ઉત્પન્ન કરનાર મોટી ઉપાધિઓ છે; અસુધરેલપણાનાં ચિન્હો છે. વળી જ્યાં માંકણ, ચાચણ, મચ્છરાદિ નિશાળીઆને સતાવે છે, ત્યાં તેમનું લક્ષ પાઠમાં રહેતું નથી. દેહના બીજા નિયમો પણ નજરમાં રાખવાના છે. બાળક ધણીવાર એકને એક ઠેકાણે ખેસવાથી અકળાય છે; તેઓ આળસ અને બગાસાં ખાય છે, વાસ્તે દોઢ બે કલાકને અંતરે તેમને નિશાળમાં એક સ્થળેથી ઉઠાડી બીજે કામે ખેસાડવા. ખેસતી વખતે અને જરૂર જણાય તો હરપાઠને આરંભે ઊઠાડી હાથ ઊંચા નીચા ને લાંબા કરાવવા, અદબ કરાવવી, જમણા, સીધા. ને ડાબા ફેરવવા. જોડે ઊઠે ને જોડે ખેસે એમ કરવું. એથી તેમનાં અંગ છૂટાં પડે છે. અને તેમને રમુજ પડે છે. કસરતશાળામાં પણ ટૂકડીઓમાં ગોઠવી હારબંદ સજાવવાથી જો જોડે દોડાવ્યાથી તેમને ગમત થાય છે. આ યુક્તિથી ગરબડ મટે છે, તથા હુકમ. ૪૮ માનવાનો મહાવરો થાય છે. એમ કરવામાં કાંઈ ખોટું નથી. આરોગ્ય રહેવાનું, એક મોટું સાધન સ્વચ્છતા છે, માટે શરીર, વાળ, વસ્ત્ર, ઘર, આંગણું, રસ્તા, વગેરે સ્વચ્છ રાખવાનો પ્રસંગોપાત બોધ કરવો.

૪૪. રમતમાં અનીતિ ન શીખે એવો બંદોબસ્ત રાખવો. ગાળા-ગાળી ન કરે, લડે નહિ, ને એક એક જોડે સ્નેહથી વર્તે એમ કરવું. રમતમાં પણ નીતિની અને બુદ્ધિની કેળવણી મળે એવી યુક્તિઓ

કરેલી. નિશાળની બહાર એટલે દરકોઈ ડેકાણે, રજાને દિવસે, કે નિશાળથી છૂટ્યા પછી ખોટી રીતે વર્તતા જણાય તો અટકાવ કરવો. કોઈવાર રજાને હાડે બહાર લઈ જઈ રમાડવા.

પ્રકરણ ૪ થું.

નીતિની કોઠવણી.

૪૫. શરીરકેળવણીની જોડે નીતિની કેળવણી ન હોય તો માણસ બાધ, રીંછ, વાનરાદિ પશુસમાન નીવડે; બાહ્યતર જોડે જેનામાં સુનીતિ નથી તે રક્ષાસ છે. વિદ્યા સદ્ગુણની સંગાથે ન આવતાં એકલી આવે તો વિનાશકારી થાય. માટે બુદ્ધિની કેળવણીની સંગાથે સદાચરણ શીખવવાં. સુનીતિની કેળવણીનો આરંભ બાલ્યાવસ્થાથી થવો જોઈએ. માબાપ વગેરે વડીલોએ બાળકમાં ધર્મર-બક્તિ, સત્ય, નિષ્કપટ, સ્વદેશપ્રીતિ, ઉદારતા, દયા, હિમ્મત, ક્ષમાદિક સદ્ગુણો આવે એવું ઉત્તેજન આપવું, તથા તન અને વસ્ત્રની નિર્ભંગતા રાખતાં, પોતાના આચરણથી, ને બાળકને તેમ કરવાની ફરજ પાડી, શીખવવું. પોતાની પાસે વય પ્રમાણે થોડી કે બધારે વાર ભક્તિ કરવા બાળકને બેસાડવું, સામું બોલવાની ટેવ ન પાડવી, પારકી વસ્તુ લે તો પાછી અપાવવી, ને ધાક બતાવવી કે ફરી તેમ કરે નહિ. ખાવાનું હાથમાં હોય તો બીજા છોકરા પાસે હોય તેમને તેમાંથી અપાવવું; અપંગ બીજારી માગવા આવે તો ધરમાંથી દાણા કે પૈસા લઈ બાળકને હાથે ખીચારા ગરીબને અપાવવા, બીજાં છતાંનો વાંક માફ કરાવવો, ભૂંડું બોલવા ન દેવું, ગાળો ન દેવા દેવી. એમ પ્રસંગોપાત કરાવેથી સદાચરણની ટેવ પડશે. સુનીતિ શીખવવાનો એમ માબાપે આરંભ કરેલો પ્રયત્ન શિક્ષકે જરૂરી રાખવો.

૪૬. નિશાળમાં બાળકને બણવા બેસાડે ત્યારથી શિક્ષકે આ બાબતપર ખૂબ લક્ષ આપવું, નિત્ય નિશાળનું કામ ચલાવતી વેળા પ્રથમ “ઓ ધર્મર, તું એક છે, સરજ્યો તે સંસાર” એ અથવા હોપકૃત વાચનમાળામાંથી બીજી ધર્મરતવનની કવિતા, બધા નિ-

શાળાંચાને જોડે જિભા રાખી ગંભીરપણે બોલાવવી. પછી પોતાના વર્ગમાં મોકલવા. વાંચનની આપડીઓમાં સુનીતિવિષે ઘણા પાઠ છે તે શીખવતી વેળા વિસ્તારથી સમજણ પાડવી. બાળકથી સમજનય તેવીજ શીખામણ દેવી, ને ઉદાહરણ પણ તેવાંજ લેવાં. કેટલીક નીતિ એવી છે કે મોટી ઉમરના સ્ત્રી પુરુષનેજ સમજાવી શકાય. બાળકની આગળ તે સંબંધી બોલવું નહિ. ઇતિહાસમાં પણ ઝાઝી શીખામણ મળે છે મોટે પ્રસંગોપાત એ પાઠોવડે પણ બોધ કરવો. વળી અનેક પ્રકારની કૃષાદ ચૂકવવાનું કામ મહેતાજીને કરવું પડે છે. નીતિ સમજાવવાના એ પણ સારા પ્રસંગ છે. મોટી ઉમરના નિશાળાંચાને વખતે નિશાળમાં કે નિશાળના સમય પછી ઉપદેશ કરવો. નિશાળાંચા રમતા હોય તેવારે જૂઠું કે જૂઠું બોલે નહિ. ગાળાગાળી ને મારામારી ન કરે એવો બંદોબસ્ત રાખવો. રમતનું ઠેકાણું પણ સુનીતિ શીખવવાનું સ્થળ છે. સદ્ગુણનો પ્રસાર કરવો એ નિશાળો સ્થાપવાનો મોટો હેતુ છે. સુનીતિના બોધની અસર એવી થવી જોઈએ કે નિશાળ છોડ્યા પછી પણ અનીતિનાં પુસ્તકો વાંચવાપર કંટાળો રહે. હોળીની જૂડી ને ગંદી રમતો અને ભાંડ વચનોનો નિશાળમાં બણેલા છોકરા ધિક્કાર કરે, અને છોડીઓ લસનાં ફટાણાનાં ગીત, મન બગાડી શીળ વ્રતને લાંછન લગાડે તેવા ગરબા ને ગીતો ગાય નહિ, ને પરસ્પર નકારી વાતો ન કરે તથા સંસારમાં સર્વ જોડે રૂડી રીતે વર્તે, દેશમાં ઉદ્યમ વધે અને ગુનાહ ઓછા થાય, એ કેળવણીનો પરિણામ હોવો જોઈએ.

પ્રકરણ ૫ મું.

શિક્ષકનાં લક્ષણ.

૪૭. શિક્ષક સદાયચરણી હોય તો નિશાળાંચા સુનીતિવાન થાય. મોટે કહેવાની અસરથી કરી દેખાડવાની અસર વધારે છે. બાળક, જુવાન અને વૃદ્ધ દેખાદેખી બધું શીખે છે. મોટે સુનીતિ શીખવી શકવા સારું મહેતાજી

સદગુણી હોવા જોઈએ. જાગતી પ્રજાને તથા પ્રકારની કેળવણી આપવાની છે. પરંતુ મનમાં સુનીતિનો પાથો નાંખવાનું કઠણ કામ એ ત્રણમાં મુખ્ય છે. મહેતાજીનું વાસ્તવિક માન એમાં છે. નિશાળીઆને સદગુણી કરે તેજ શિક્ષક ગુરૂમહારીને યોગ્ય છે. એવા ગુરૂ માન અને કીર્તિ પામે છે. નિશાળખાતાના ઉપશિક્ષકથી તે મોટા ઉપરી સૂઝી સવં સુલક્ષણા હોય તોજ દેશમાં સુનીતિ પ્રસારે ને સરકારની મોટી મતલબ પાર પડે. આપણું કામ નિશાળીઆને લક્ષણવંતા કરવાનું છે, માટે આપણામાં સારાં લક્ષણ હોવાં જોઈએ. જેવું ગુરૂને કરતાં દેખે કે જાણે તેવું શિષ્યો કરે છે, (ગુરૂવર્ગમાં ગુરૂના ઉપરી પણ ખરા) માટે આપણામાં દુરાચરણ પણ ન હોવાં જોઈએ.

૪૮. સુનીતિવાન શિક્ષકને પોતાના કામમાં યશ મેળવવાને કેટલાક વિશેષ ગુણની ગરજ છે: ૧ વિદ્યા, ૨ અનુભવ, ૩ ચતુરાઈ, ૪ ડમંગ, ૫ ન્યાય, ૬ દૃઢતા, એ છ તો અવશ્ય જોઈએ.

૧. જે શિક્ષક થાય તેને શીખવવાના વિષય આવડવા જોઈએ. પોતાની પાસે હોય તો ખીજાને આપી શકે. જેટલું શીખવવાનું હોય તેથી શિક્ષકને વધારે આવડવું જોઈએ. જેમ ગુરૂમાં વિદ્યા વધારે તેમ તેનું વજન જાસ્તી, તેની પ્રતિષ્ઠા વધારે, અને નિશાળીઆનો તથા લોકનો ભરોસો તેના ઉપર વધારે. મહેતાજીએ પોતાના જ્ઞાનમાં વધારો કરવાને ગ્રંથો વગેરે હમેશાં વાંચતાં રહેવું ને પોતાનો અભ્યાસ જારી રાખવો. હું બાળી રહ્યો એવું કહી ધારવું નહિ, કેમકે વિદ્યાને પાર નથી. તથાપિ એટલું ધ્યાનમાં રાખવું કે નિશાળના કામને ઉપયોગી હોય તેનો અભ્યાસ વધારે કરવો. જે નિશાળીઆને કામ ન આવે તેમાં ઝાઝું રોકાવવું નહિ. એનું દેખી નિશાળીઆ પણ નિશાળેથી ઉઠ્યા પછી પુસ્તકો વાંચવાં જારી રાખશે. નિશાળેથી જાહી ગયા પછી તેઓમાં ગ્રંથો વાંચવાનો, અવલોકન કરવાનો, સ્વતંત્ર વિચાર કરવાનો અને થોડાક વધારે અભ્યાસ કરવાનો શોક રહે તોજ તેઓ કાંઈ કેળવણી પામ્યાં એમ જાણવું.

૨. પોતાને આવડતું હોય, તથાપિ તે ખીજાને શીખવી શકે નહિ એવા માણસ ઘણીવાર જોવામાં આવે છે. તેમાં બાળકને શીખવવાનું કામ અશક્ય છે. એમાં ઘણી યુક્તિઓનો ખર્ચ છે. કોઈક માણસમાં બહુવં

માની કળા સ્વભાવથી હોય છે, તેમને જાણે કેળવણી આપવાનેજ સર-
ખવેલા હોય છે, પરંતુ ઘણા ખરાને એ કળા શીખવી પડે છે. નિયમપૂર્વક
અનુભવ કર્યાથી એ કળા આવડે. શિક્ષક થયાની પૂર્વે કેળવણી આપ-
વાના નિયમનો અભ્યાસ કરી તે પ્રમાણે અનુભવ કરવો. અનુભવી જ્ઞાન
તેજ પાકું જ્ઞાન. જેમ બીજા ધંધા શીખવાની જરૂર છે તેમજ શિક્ષકનો
ધંધા શીખવાની જરૂર છે. એ શીખ્યા પછી અનુભવ થાય છે ત્યારે
શીખેલા નિયમોનો ઉપયોગ ખરોખર આવડે છે.

૩. વિદ્યાગુરૂના કામનો અનુભવ મેળવવામાં, અને પછી તેનો
ઉપયોગ કરવામાં અતુરાર્થ જોઈએ. મૂળતત્વોનું જ્ઞાન થયા પછી તેને
કામે લગાડવાના કેટલાક સાધારણ ધારા થઈ શકે છે, પરંતુ નિશાળમાં
ખનતા સમજા પ્રસંગને લાગુ પડી શકે એવા નિયમો રચવા અશક્ય છે.
અતુર મહેતાજી હોય તેજ અણુધારી અડચણોને છૂતી શકે છે. નિશાળ
ચલાવવામાં, ગામના લોક જોડે વર્તવામાં, પાઠ શીખવવામાં, નિશાળી-
આની જિજ્ઞાસાને ઉત્તેજન આપવામાં, ઉપરીને પ્રસન્ન રાખવા વગેરે
ઘણી બાબતોમાં યુક્તિનો ને ઉદ્ઘાપણનો બહુ ખપ છે.

“ ગામમાં યોગ્ય રીતે ન વર્તવાથી કેટલાક મહેતાજીની ખરાબી
થઈ છે. માટે નીચે પ્રમાણે વિસ્તારથી સમજાવી જરૂર છે:—

હાલમાં સરકારી નિશાળોના કેટલાક અણુસમજી મહેતાજીઓ એમ
જાણે છે કે એમ સરકારના એક અધિકારી હોયે. આ ખોટું ગુમાન
મનમાં રાખી તેઓ ગામ લોકો સાથે રોળથી વર્તે છે. એમ ન કરવું જોઈએ.
દરેક ગામના લોકે એમ સમજવું જોઈએ કે મહેતાજી અમારા છાકરા-
ઓનું બહુ કરનાર અને તેઓને સદ્ગુણી તથા બુદ્ધિમાન કરનાર છે. એમ
તેઓ સમજે એવી મહેતાજીએ વર્તણૂક ચલાવવી. વળી ગામના લોકોની
અંદરખાનેની સંસારી તકરારોમાં કે કંઈઆમાં કે કોઈ પક્ષમાં મહેતા-
જીએ કદી ચિત્ત ખાલવું નહિ. તેણે સૌને સરખા ગણવા. સૌના મિત્ર
થઈ રહેવું. નફા તથા મિલનસાર સ્વભાવથી સૌ લોક સાથે વર્તવું. છા-
કરાંઓનાં માળાપ પોતાનાં છાકરાંઓના અભ્યાસ બાળત કે તેમના
ખાડા સ્વભાવ બાળત મહેતાજીને સૂચના દેવા કે કપકો દેવા આવે તે
તેમના ઉપર તેમણે ગુસ્સે થઈ, તેમને તુચ્છકારી કાઢવાં નહિ. પણ બીકાં
વચનથી તેઓના મનનું સમાધાન કરવું. વળી મહેતાજીએ આ વાત
જુએમાં ચાક રાખવી કે તેને સરકારે ગામના લોકોનાં છાકરાંઓને કેળ-
વણી આપવા નોકર રાખેલા છે, એટલે સીધી રીતે જતાં તે સરકારના
બોક્કર તો છેજ, પણ આડકતરી રીતે વિચાર કરીએ તો તે બધા ગામના

૪. જે કામમાં મન લાગે તેજ કામ સારું થાય. જે કામ માણસ ઉભા-
 ઢથી કરે તે કામ તે પાર પાડે. હોંસથી મંડ્યા રહી કામ કરીએ તો નક્કી-
 જસ મળે. કેટલાંક કામ તો એવાં છે કે તે કરવામાં જેમ વધારે ઉમંગ તેમ
 વધારે ફતેહ. કેળવણી આપનાર ગુરુનું કામ આ પ્રકારનું છે. જે કામપર
 પ્રેમ નથી તે કામ ઉમંગથી થાય નહિ. જેને ગુરુધર્મ ગમે છે, જેને ગુરુધર્મ
 વહાલો છે, જેને ગુરુધર્મ પ્રતિષ્ઠિત અને સંસારને અતિ ઉપયોગી લાગે
 તેને ધન્ય છે. એવો પુરુષ ને એવી સ્ત્રી શિક્ષક થવાને યોગ્ય છે. એવા
 શિક્ષક બાળક નિશાળીઆનાં અને મોટા વિદ્યાર્થીઓનાં મનપર પોતાના
 સહવિચારની ન બુસાય તેવી છાપ મારે છે, અને તેમને વિદ્યા સંપાદન કર-
 વાનો માર્ગ દેખાડે છે. શિક્ષકના કામને માનીતું ગણી જે આતુરતાથી
 વર્તે છે તે વિદ્યા, ઉદ્યોગ, અને સુનીતિનો બહોળો પ્રસાર કરે છે. તે
 પોતાના દેશને સુખી કરે છે. શિક્ષકનો ઉમંગ નિશાળીઆમાં આવે છે
 અને તેમાંના કેટલાક મોટપણે હોંસીલા દેશહિતકારી સજ્જન નિવડે છે.

આપણામાં કહેવત છે કે 'રડતો જાય તે મુઆની ખબર લાવે.' તેમ જે
 મહેતાજી કે શિક્ષકમાં ઉમંગ નથી, જે પેટ ભરવાને અર્થે વેડ ગણી ના-
 ખુશીથી છોકરાં બણાવવાનું કામ કરે છે તે થોડાજ ફાયદો કરી શકે છે.
 જેને મહેતાજીની પદવી નીચ લાગે, જે કંટાળાથી માત્ર પગારને માટે
 શિક્ષકનું કામ કરે તે કઠાવટે બણાવી શકે, પણ કેળવણી નહિ આપી
 શકે. ગામઠી નિશાળના મહેતાજી દુર્દશામાં હોવાથી મહેતાજીના કામનું
 માન ઘટી ગયું છે. પણ એ ગયેલી આખર પાછી આણી શકાય.
 સારા મહેતાજીને માન પામતા આપણે જોઈએ છીએ. માન પામવાના
 હેતુપર નજર ન રાખતાં પોતાનો ધર્મ જાણી કામ કરવું. એમ વર્તનારની
 પાછળ માન દોડે છે. મોટાઈની કલ્પના તજી નમ્રતાથી ચાલવું એ સારા

લોકોના પણ નોકર છે. એટલા માટે તેણે ફક્ત સરકારની મરજી સાચવી
 લોકોને નાખુશ કરવા નહિ જોઈએ. પણ લોકો અને સરકાર એ બંને
 ખુશી રહે તે પ્રમાણે તેણે ચાલવું. જે ગામમાં તે નોકર છે તે ગામના
 બધા લોકો સુધરે, સમજી થાય, અને માણસો પોતાનાં છોકરાંને કેળ-
 વણી આપવાથી યતા લાભથી જાણીતાં થાય તો તેણે સરકારની અને
 પોતાના દેશની સેવા બબલી કહેવાશે. " રા. શા. મોતીરામ રાજરામ
 ટં. એ. ઇન્સ્પેક્ટર.

માણસને લાયક છે રોજગાર કરવામાં ઇજ્જત સ્વભાવથી રહી છે, પરંતુ અમુક રોજગાર પસંદ ન પડે તો પ્રમાણિક માણસને ઘટે છે કે તે ઊડી દેવો. અશ્વિથી કામ કરે ખીંગાડ થાય. ખીંગે ન મળતો હોય, ને એથીજ આપણો નિર્વાહ ચાલે તો એને આપણું બહું કરનાર સમજી એની જોડે પ્રીતિ કરવી. જેને બણાવવામાં, પાઠ આપવામાં, ને ખોધ કરવામાં આનંદ લાગે, જે ઉપરની ખીકથી કામ કરતો નથી પણ પરમેશ્વરના બચથી, અને પોતાનો ધર્મ જાણી પ્રમાણિકપણે ને ઉત્સાહથી નિશાળમાં વસે છે તે ખરો મહેતાજી; તેજ સાચો ગુરુ.

૫. સુનીતિના પેટામાં ન્યાય આવે છે, તથાપિ એ વિષે થોડી વિશેષ સૂચના કરવાની જરૂર છે. જેમ રાજા ન્યાયથી પંકાય છે અને પ્રજાને વહાલો લાગે છે, તેમ કેળવણી આપનારા ન્યાયી હોય, નિષ્પક્ષ-પાતી, અને સાચા હોય, તોજ તેમના હાથ નીચે ચાલતી કેળવણીનાં પરિણામ સારાં થાય. શિક્ષા કરવામાં, ઇનામ આપવામાં, નંખર ચલાવવા ઊતારવામાં, માનિયરાદિની જગા અપાવવા વગેરેમાં નિશાળીઆ જોડે વર્તવામાં ન્યાયની મોટી જરૂર છે. ગુરુ પિતાને ઠેકાણે છે માટે તેણે બધા નિશાળીઆને સરખા ગણી સર્વ ઉપર સમાન ભાવ રાખવો. આપની પેઠે નિશાળીઆ ઉપર હેતુ રાખવું, અને તેમનાં માબાપ વગેરે ગામના લોકને મિત્ર ગણી તેમના ઉપર માયા રાખવી. નિશાળ આતાના નોકરોએ પોતાને હાકેમ વર્ગ ન ગણતાં ગુરુવર્ગમાં ગણાવવું. ગર્વ અને મોટાઇ તજી યોગ્ય નમ્રતાથી વર્તવું. સખ્યતા અને હલકાઇમાં મોટો ભેદ છે. સખ્યતા છાજે, હલકાઇ ન જોઇએ. ઉદાર-વૃત્તિના ગુરુ લોકને સંતોષી વગર માગે માન પામે છે.

૬. નિશાળમાં અમલ કરનાર મહેતાજી છે માટે તેનામાં અમલ ચલાવવાની ચતુરાઇ હોવી જોઇએ. આ ચતુરાઇ કોઇમાં સ્વભાવથી હોય છે, ને કોઇમાં હોતી નથી. જેઓમાં એ શક્તિ નથી તેઓ ખીજના અનુચર થાય છે. ખીજના કહ્યા પ્રમાણે કરવું, પોતાની બુદ્ધિ વાપરવી નહિ, ને પરાધીન રહેવું તેમને ગમે છે. એવા નબળા મનના શિક્ષકને નિશાળીઆ બદલા નથી, ને તેઓ પંડે બણેલા છતાં નિશાળીઆને વશ રાખી શકતા નથી, તેથી બણાવી શકતા નથી. મહેતાજી ચતારમાં આ ગુણની જરૂર છે. જેનામાં એ ન હોય તે અભ્યાસથી

જામ ચલાવવા ભંગ પ્રાપ્ત કરી શકે. અમલ ચલાવી શકવામાં દદતાનેશ ખુબ ખપ છે. જે મહેતાજીનું મન દદ નથી તેનાથી નિશાળ બરોબર ચલાવાતી નથી. અમલ કરવાની શક્તિ અને દદતા એ બે કેટલેક ફરજે એકરૂપ છે. જે શિક્ષકમાં એ લક્ષણ નથી તેણે તે મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવો. અસ્થિર મનના માણસે પોતાનું મન સ્થિર કરવાનો, ધારેબો મન-સુખો પાર પાડવાનો, કહેલી અજ્ઞાને અમલમાં લાવવાનો, નિશ્ચય કરવો; ને તે પ્રમાણે વર્તવું, જે દરાવ ક્યાં તેને વળગી રહેવું. આ સંબંધી ત્રણ ઉત્તમ નિયમ શકિતરકૃત શિક્ષાપદ્ધતિમાં છે તે સદા ધ્યાનમાં રાખવા.

૪૨ ૧. આજ્ઞા દીધાની પૂર્વે મારી પેટે વિચાર કરવો, યજ્ઞ એકવાર આજ્ઞા કરી તો પછી તે પલ્લાયશીજ ઝોઈજ.

૨. જે હુકમ પલ્લાયવાનો નિશ્ચય ન કર્યો હોય તે કદી કરવો નહિ.

૩. જે હુકમ કર્યો હોય તે તમારે પંડે કદી મૂલવો નહિ.

૫૦. મહેતાજીએ નિશાળના હરકોઈ વિદ્યાર્થીને જે આજ્ઞા કરી. અને થવા શિક્ષકે પોતાના વર્ગમાં ભણતારને જે હુકમ દીધો, તે તુર્ત તેની પાસે પળાવવો. તે વિષે ચર્ચા કરવાનો અધિકાર નિશાળિયાને નથી. વાદન વિવાદ કરવા કે સામું બોલવા દેવા નહિ. મહેતાજી, માખાપ કે વડીલ, પોતાની આજ્ઞા ભંગ થવા દે તો પરિણામ માફમાં થાય. એમના હાથ નાચે કેળવાતાં અને ઉછળતાં બાળક આગાધ કરે છે ને વંડે છે. હલકી બાળ-તોમાં પણ ગુરૂ કે વડીલે કહ્યું તેજ થાય, છોકરાંની હઠ ન ચાલે; નાની આજ્ઞાનું અપમાન થવા દીધું તો છોકરાં મોટા હુકમને ગણકારશે નહિ. ગુરૂ કહે તે તુર્ત થવું જોઈએ. ઉદાહરણ—ચોપડી બંધ કરો, કે સ્લેટ મૂકીદો, કે છાતા રહે એમ કહ્યું તો તેમ નિશાળીઆ તુર્ત કરે એવી ટેવ પાડવી. આજ્ઞા કરવામાં ડહાપણ વાપરવું.

પ્રકરણ ૬ ટું.

નિશાળનો વહીવટ.

૫૧. વર્ગની ગોઠવણ—ભણાવવાનાં ધોરણ દર્શાવી, તથા પરીક્ષા ભે-નાર ઉપસી જમને ઉપજા ધોરણમાં ભેગાની રજા આપે તેમનેજ ભેગાને,

પાત્રો, ચવાથી, વર્ગ એકવચ્ચ સંબંધી જોખમ અને શ્રમ મહેતાજીને સિરે
તેમાં નથી. ધોરણ પ્રમાણે વર્ગ કરવાને તે વર્ગોમાં ટૂંકડી પાડવી નહિ.
જેટલાં ધોરણ તેટલા વર્ગ રાખવા. માત્ર પહેલા ધોરણના વર્ગમાં અ-
ચ્છ પડશે, કેમકે તેમાં નવા નિશાળીઆ અનિયમિત વખતે દાખલ
થાય છે. મુકરર વખતે નવા નિશાળીઆ દાખલ કરવામાં આવે તો અ-
દરકત મટે, પણ હાલ તેમ થઈ શકે તેવું નથી. નવા દાખલ થનારા નિ-
શાળીઆ ગામઠી નિશાળમાં બણેલા હોય તો તેમને પહેલા ધોરણમાં
એસાડવાની જરૂર નથી. તેમની આવડત પ્રમાણે ઉપલા ધોરણમાં
એસાડવા. બધા આંક, લેખાં, અને નામાં લખતાં શીખ્યા હોય તો એથી
ચોપડીમાં કે પાંચમીમાં એસાડી શકાય. એથી એણું હોય તો ત્રીજામાં
એમ નવા નિશાળીઆની યોગ્યતા પ્રમાણે ઉપલા કે નીચલા વર્ગમાં
દાખલ કરવા. છેલ્લી પદવીની ધણીક નિશાળોમાં દરેક વર્ગને માટે
જુદો શિક્ષક હોતો નથી. એવી નિશાળોમાં માત્ર ત્રણ ધોરણ સુધી
શીખવવું, અને ત્રણ વર્ગ કરવા. એમાંના દરેક વર્ગને વારા ફરતી
મહેતાજીએ કેમ બણાવવો તે વખત પત્રકના નમૂનામાં દેખાડ્યું છે.

૫૨. અજ્યાસપત્રક—દરેક ધોરણમાં કેટલું શીખવવું તે મુકરર કરેલું
હોય છે. નવા વરસના આરંભમાં, એટલે વાર્ષિક પરીક્ષા થઇ ગયા પછી
દરેક વર્ગનું નવું વખતપત્રક બનાવતી વેળા તેને શીખવવાના ધોરણ-
માંનો કેટલો ભાગ પહેલા ત્રણ માસમાં ચલાવવો તેનો શુભાર બાંધી
કાગળ ઉપર તે લખવો, અને તે ઉપરથી વખતની વહેચણ કરવી.
હિદાહરણ—

અજ્યાસપત્રક. વર્ગ ૧ લો.

ફિસેમ્બર ૧૮૭૬ થી ફેબ્રુઆરી ૧૮૭૭ સુધી.

વિષય.

અઠવાડીઆના કલાક

હાંડી ચોપડી ૧ થી ૭૦ પાઠ સુધી...	૬
જોડણી	૩
લેખાં, બાજ, નામું	૩
અક્ષર	૩

આગળના પાનાપર લેવાની પેટા બેરીબ ૧૫.

વિષય.	અકવાડીઆના કલાક.						
	પાછલા પાનાની પેઠા બેરીજ.						
બુગોળવિદ્યા આફ્રિકાની...	૨
નકશા ચીતરવા	૧
ઇતિહાસ હંટરકૃત પાને ૧ થી ૬૦ સુધી	૨૧૧
કાગળ લખવાની રીત	૦૧
અંકગણિત...	૬
વ્યાકરણ.	{	હોપકૃત પૂરું	૧૧૧
		પદચ્છેદ	૧
		નિબંધ	૦૧
કવિતા તથા આંક મ્હોડે બોલાવવા તથા	{						૩
સુનીતિનો બોધ કરવો.							૩૩

અભ્યાસપત્રક વર્ગ ૨ ને.

વિષય.	અકવાડીઆના કલાક.						
લેખાં કોષ્ટક, ને પલાકાં.	૩
વ્યાકરણ, હોપકૃત પાને...	૧૧૧
પદચ્છેદ	૧૧૧
બોડણી	૩
ઇતિહાસ	૨૧૧
ચીઠી લખવાની રીત	૦૧
અંકગણિત	૬
બુગોળવિદ્યા	૨૧૧
નકશા ચીતરવા	૦૧
અક્ષર	૩
પાંચમી ચોપડીના પાઠ ૬૦	૫
કવિતાનું માપ તથા લખેલું વાંચવું	૧
કવિતા મ્હોડે બોલાવવી, પલાકાં, ને બોધ...	૩
							૩૩

૫૩, એ પ્રમાણે દરેક વર્ગનું જુદું અભ્યાસપત્રક કરવું ને તે પરથી

તે વર્ગનું વખતપત્રક કરવું. સાતવારીઆમાં જેટલા કલાક બાણુવવાના છે તેપરથી વખતપત્રક બનાવવું. પહેલા ત્રણ માસમાં ધાર્યા પ્રમાણે કામ થયું કે નહિ તેનો અનુભવ થયેથી બીજા ત્રણ માસનું અભ્યાસપત્રક થઈ શકે. નવા અભ્યાસપત્રક પરથી નવું વખતપત્રક કરવું. જે વિષયમાં નિશાળીઆ કાયા માલૂમ પડે કે પાછળ રહ્યા હોય તેને સાર નવા પત્રકમાં વખત વધારવો, ને જે નિશાળીઆ ઠીક આધ્યા તો તેનો વખત ઓછો કરવો. નવેક મહીનામાં આખું ધોરણ પૂરું કરવાને મનસુખે રચના કરવી, ને બાકીના માસ પુનરાવર્તન કરવાને રાખવા.

૫૪. ચચતપત્રક—સોમથી શનિ સૂધીમાં દર વારે દર કલાકે શું શીખવવું તે ઠરાવી લખવું તેનું નામ વખતપત્રક એ પત્રક બનાવવામાં નીચેની સૂચના ધ્યાનમાં રાખવી:—

નિશાળના વખતની વહેંચણીના પત્રકમાં દરેક વર્ગનો દર રોજનો અભ્યાસ તથા દરેક પાઠ શીખવનારનું નામ લખવું. એ પત્રક એક પાટીઆ ઉપર એટલી સરેતા વાંચવામાં આવે એવી જગાએ ટાંકવું. જુદા જુદા ઓરડામાં વર્ગો ખેડતા હોય, તો દરેક ઓરડામાં એની એક નકલ ટાંગવી. એ પ્રમાણે નહિ કરવાથી નિયમ રહેતો નથી અને ગભરાટ થાય છે. વખતપત્રક બનાવવાનો નિયમ નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) વિષય શીખવાને વધારે કે ઓછી મહેનત પડે કે પાઠ પૂરો કરતાં જેટલી વાર લાગે તેના પ્રમાણમાં તેને સાર લાંબો કે ટુંકો વખત રાખવો. કઠણ બાબત શીખવતાં વધારે મહેનત પડે છે. ને બાળક છોકરાં વહેંચાં થાકી જાય છે. તેથી ઘણીવાર સૂધી બરાબર ધ્યાન આપી શકતાં નથી; માટે તેનો પાઠ થોડા વખતમાં પૂરો કરવો. તે વિષય ઘણો અગત્યનો હોય તો દલાલમાં બે ત્રણ કે વધારે વાર ચલાવવો, પણ લાગલાગટ લાંબી વેળા ન લગાડવી. સહેલા વિષય, જેમાં છોકરાંનાં મન વહેંચાં થાકે નહિ તે, વધારે વખત પહોંચે તો શીકર નહિ. ઘણું કરીને નાના છોકરાને માટે અર્ધા કલાકથી વધારે વાર કોઈ પણ બાબત લાગલાગટ ચલાવવી નહિ. અર્ધા કલાકમાં ગયે દિવસે શીખવેલા પાઠની પરીક્ષાના વખતને ગણવો નહિ, તે વખત જુદો ગણવો. એ પરીક્ષા સુધાં એક કલાકથી લાગલાગટ વધારે રાખવો નહિ.

(૨) વિષયને એવા અનુક્રમે લેવા “ કે ” વિસામો આવે. કઠણ

વિધવાની પાછળ તરતજ ખીજી કઠણ બાંખત ન લેવાય તો સારું. કઠણ પાઠની પછી સહેલો પાઠ આવે તેમ કરવું.

(૩.) કલાક દોઢ કલાકે છોકરાંને બેસવાનું ઠેકાણું બદલાય તેમ કરવું.

(૪.) ઘણા અગત્યના પાઠ હોય તે મહેતાજીથી શીખવાય એવી યુક્તિ કરવી.

(૫.) જે પાઠમાં વધારે બોલવાનું હોય તેવા પાઠને બધા વર્ગમાં એકે વખતે ચલાવવા નહિ. ઉદાહરણ, નિશાળના સદસ્યના વર્ગમાં એકે કાળે વાંચવાનો પાઠ ચલાવવો નહિ. એક વાંચે અને તેની પાસેનો ખીન્ને લખે તે રીતે કરવું. જે શિક્ષકો આ નિયમ ધ્યાનમાં નથી રાખતા તેમની નિશાળોમાં વિશેષ ગરબડ થાય છે, તેમને બહુ ધાંટા પાડી બોલવું પડે છે.

(૬.) ગામના લોકનો જમવાનો વખત હોય તે વેળા છોકરાં પોતાને ઘેર હોય એવી તદખીર કરવી તેમને ભુખ્યાં નિશાળમાં રહેવું પડે તેમ ન કરવું. જેમકે ગામમાં લોક જાગીરે જમતા હોય તે નિશાળનો વખત ૧૦ થી ૪ લગી રાખ્યો હોય ત્યારે આપદા પડે.

(૭.) નિશાળના વખતપત્રક ઉપરથી દરેક શિક્ષકે પોતાને દરરોજ કિયે કલાકે કિયા વર્ગમાં, અને કિયે પાઠ શીખવવાનો છે તે એક નાની ચોપડીમાં લખી લેવું. નિત્ય તે ચોપડી પોતાની કને રાખવી. જ્યાં સુધી વખતપત્રકમાં ફેરફાર નથી કર્યો, ત્યાં લગી તેમાં લખ્યા મુજબ વર્તવું. કાંઈ ફેરવવું નજરમાં આવે તો નવું પત્રક બનાવવું. ટૂંકી મુદતે ન ફેરવાય તો સારું. એ પત્રકને મથાળે જે તારીખથી તે જે તારીખ સુધી ચલાવવું હોય તે લખવું.

વડે ૧ લાનું વખતપત્રક.

અમદાવાદ નં ૪ યાની નિશાળનું માહે નવેમ્બર ૧૮૭૫ થી માહે ફેબ્રુવારી સન ૧૮૭૬ સુધી.

વાર	૧૦-૧૦ ૧૦ -૧૧	૧૧-૧૧	૧૧ -૧૨	૧૨-૧૨	૧૨ -૧	૧-૧	૧ -૨	૨-૨	૨ -૩	૩-૩	૩ -૪
સોમ	વાંચન. મહેતાછ.	ડિક્ટેશન ગ્ર ૧ લો આ.	લેખાં ૧ લો આ.	અક્ષર ગ્ર ૩ ને આ.	બૂગોળ. મહેતાછ.	પ્રતિનિધિ	ઈતિહાસ. મહેતાછ.	અંગગણિત. મહેતાછ.	વ્યાકરણ. મહેતાછ.	પદ્યછંદ. મહેતાછ.	વ્યાકરણ. મહેતાછ.
મંગલ	લખેશુ વાંચન. કવિતાનું માપ. મહેતાછ.	ડિક્ટેશન બા. ૧ લો આ.	વ્યાખ. ૧ લો આ.	અક્ષર બા. ૩ ને આ.	બૂગોળ. મહેતાછ.		કાવ્ય વગેરે લખાં. મહેતાછ.	ઐજન. મહેતાછ.	પદ્યછંદ. મહેતાછ.		
બુધ	વાંચન. મહેતાછ.	ન્ટેડણી. ૧ લો આ.	લેખાં ૧ લો આ.	અક્ષર ગ્ર ૩ ને આ.	નકશા કાઢે. ના મહેતાછ.		ઈતિહાસ. મહેતાછ.	ઐજન. મહેતાછ.	વ્યાકરણ. મહેતાછ.		
ગુરુ	વાંચન. મહેતાછ.	ડિક્ટેશન ગ્ર ૧ લો આ. ન્ટેડણીના સાધારણ નિયમ. ૧ લો આ.	વ્યાખ. ૧ લો આ.	અક્ષર બા. ૩ ને આ.	બૂગોળ. મહેતાછ.		ઈતિહાસ. મહેતાછ.	ઐજન. મહેતાછ.	નિબંધ. મહેતાછ.		
શુકર	વાંચન. મહેતાછ.	ડિક્ટેશન બા. ૧ લો આ.	લેખાં ૧ લો આ.	અક્ષર ગ્ર ૩ ને આ.	બૂગોળ. મહેતાછ.		ઈતિહાસ. મહેતાછ.	ઐજન. મહેતાછ.	વ્યાકરણ. મહેતાછ.		
શનિ	પાઠની મતલબ મહેતાછ.		નામાની સાન- ધારણ સમજ ૧ લો આ.	અક્ષર બા. ૩ ને આ.	નકશા કાઢેના. મહેતાછ.		ઈતિહાસ. મહેતાછ.	ઐજન. મહેતાછ.	પદ્યછંદ. મહેતાછ.		

વર્ગ ૨ બંનું વખતપત્રક.

અમદાવાદ નં ૪ થી નિશાળનું. નવેમ્બર ૧૮૭૫ થી ફેબ્રુવારી સુધી ૧૮૭૬ સુધી.

નામ	૧૦-૧૧	૧૧-૧૨	૧૨-૧૩	૧૩-૧૪	૧૪-૧૫	૧૫-૧૬	૧૬-૧૭	૧૭-૧૮	૧૮-૧૯	૧૯-૨૦	૨૦-૨૧	૨૧-૨૨	૨૨-૨૩	૨૩-૨૪	૨૪-૨૫
સોમ	લેખાં. ૧ લો આ.	વ્યાકરણ. ૧ લો આ.	રિક્ટેશન ૧ લો આ.	ઈતિહાસ. ૨ લો આ.	અંકગણિત. ૧ લો આ.	ભૂગોળ ૧ લો આ.	અક્ષર ૧ લો આ.	સાધારણ માપ. ૧ લો આ.	વાંચન ૧ લો આ.	આંક તથા કવિતા બો- લાવી તેમજ સુનીતિઓ ચાલવાનો, તથા ઉપવર અક્ષરોનો ઉપદેશ કરવો. મહેતાલ.					
મંગલ	કોષક. ૧ લો આ.	પદ્યક્રમ. ૧ લો આ.	રિક્ટેશન ૧ લો આ.	ઈતિહાસ. ૨ લો આ.	એજન. ૧ લો આ.	ભૂગોળ ૧ લો આ.	અક્ષર ૧ લો આ.	વાંચન. ૧ લો આ.	આંક તથા કવિતા બો- લાવી તેમજ સુનીતિઓ ચાલવાનો, તથા ઉપવર અક્ષરોનો ઉપદેશ કરવો. મહેતાલ.						
બુધ	લેખાં. ૧ લો આ.	વ્યાકરણ. ૧ લો આ.	નોંધણી. ૧ લો આ.	ચીડી વગેરે ૨ લો આ.	એજન. ૧ લો આ.	ભૂગોળ. ૧ લો આ.	અક્ષર ૧ લો આ.	વાંચન. ૧ લો આ.	આંક તથા કવિતા બો- લાવી તેમજ સુનીતિઓ ચાલવાનો, તથા ઉપવર અક્ષરોનો ઉપદેશ કરવો. મહેતાલ.						
ગુરુ	લેખાં. ૧ લો આ.	પદ્યક્રમ. ૧ લો આ.	રિક્ટેશન ૧ લો આ.	ઈતિહાસ. ૨ લો આ.	એજન. ૧ લો આ.	ભૂગોળ. ૧ લો આ.	અક્ષર ૧ લો આ.	વાંચન. ૧ લો આ.	આંક તથા કવિતા બો- લાવી તેમજ સુનીતિઓ ચાલવાનો, તથા ઉપવર અક્ષરોનો ઉપદેશ કરવો. મહેતાલ.						
શુક્ર	પદ્યાંક. ૧ લો આ.	વ્યાકરણ. ૧ લો આ.	નોંધણીના સાધારણ નિયમ. ૧ લો આ.	ઈતિહાસ. ૨ લો આ.	એજન. ૧ લો આ.	મકરો કલાવતો. ૧ લો આ.	અક્ષર ૧ લો આ.	વાંચન. ૧ લો આ.	આંક તથા કવિતા બો- લાવી તેમજ સુનીતિઓ ચાલવાનો, તથા ઉપવર અક્ષરોનો ઉપદેશ કરવો. મહેતાલ.						
શનિ	લેખાં. ૧ લો આ.	પદ્યક્રમ. ૧ લો આ.	રિક્ટેશન. ૧ લો આ.	ઈતિહાસ. ૨ લો આ.	એજન. ૧ લો આ.	ભૂગોળ. ૧ લો આ.	અક્ષર ૧ લો આ.	વાંચન ૧ લો આ.	આંક તથા કવિતા બો- લાવી તેમજ સુનીતિઓ ચાલવાનો, તથા ઉપવર અક્ષરોનો ઉપદેશ કરવો. મહેતાલ.						

૫૫ ઉપલા પત્રકમાં વારને ટૂંકમાં જણાવવાને તેના પહેલા અક્ષર લખ્યા છે, અથવા સાતવારીઆમાં સોમવારથી જોડલા દિવસ કોઇ પાઠ શીખવવાનો હોય તેટલો આંકડો લખ્યો છે. ૧ લા વર્ગને ૧૨ થી ૧૨૬ જૂઓળવિષા ૪ દિવસ શીખવવી, એટલે સોમ, મંગળ, બુધ અને શુક્ર, તથા નકશા ચીતરવાનું બાકીના બે દિવસ. ખાનામાં આંકડા માંડ્યા છે તેનો અર્થ એ પ્રમાણે કરવો.

૫૬. ૧૧ થી ૧૧૬ સુધી ૧ લો તથા બીજો વર્ગ જોડી દઇને તેને શીખવવાનું કામ ૧ આસિસ્ટન્ટને સોંપ્યું છે. એ વખતમાં મુખ્ય મહેતાજીએ નીચલા વર્ગોમાંના કોઈમાં જઈ તપાસ કરવી. વળી ૧૨૬ થી ૧ સુધી પાચમો ને છઠ્ઠો એ વર્ગોને બેગા શીખવવાનું રાખ્યું છે, ને ૧ લા વર્ગમાં અક્ષર સુધાવાને એ વેગા રાખી છે. એ કામ ૩ જ આસિસ્ટન્ટથી થઇ શકે તેવું છે તેથી તેને ત્યાં મૂક્યો છે. એ ગોઠવણથી એ વખતમાં પણ મહેતાજીને કોઇ નીચલો વર્ગ તપાસવાની જોગવાઈ ગળે છે. નિશાળમાં વર્ગ છ ધાર્યો છે ને મહેતાજી સુધાં શિક્ષક પણ છ ધાર્યો છે. એવું હોય ત્યારે આ પ્રકારની ઠાંઇ યુક્તિ કરવી જોઇએ, કેમકે નીચલા વર્ગની તથા શિક્ષકોની તપાસ રાખવાની મહેતાજીની ફરજ છે અને તેમ કરવાની ધણી જરૂર છે વારા ફરતી બધા વર્ગોપર તેણે એ રીતે ધ્યાન આપવું જોઇએ. આ નમૂનામાં દરરોજ એક કલાક એવી પરીક્ષાને માટે રાખ્યો છે. પણ બે હોય તો વધારે સાફ. એક માનિટર વધારે હોય અથવા પહેલા વર્ગમાંથી નિત્ય એક નિશાળીઆને મોકલીએ તો તેમ થઇ શકે. વર્ગ તપાસવામાં તે વખતે વખતપત્રકમાં જે વિષય શીખવવાનો હોય તેજ તપાસવો એનો મેળ નથી, ગમે તે તપાસવો અથવા શિક્ષકને હરકોઇ પાઠ આપતાં લક્ષ દઇને જોવો. એ પ્રમાણે કરેલી નિરીક્ષાને પોતાની નોટપુકમાં નોંધી રાખવી ને નિશાળનો સમય પૂરો થયા પછી બધા શિક્ષકોને એકાંતમાં તેથી વાકિફ કરવા, ને ફરીથી તેમ ન થવા દેવાને, તથા સુધારો કરવાને સૂચના કરવી. વળી મહીના આખરે એક દિવસ વખતપત્રક પ્રમાણે કામ ન ચલાવતાં દરેક વર્ગની તેના શિક્ષક પાસે પરીક્ષા કરાવવી. એક માસિક પરીક્ષા ન રાખી તો દર શનિવારે દરેક શિક્ષકે નવું ન શીખવતાં પાછલું પૂછવું. હાલ ચાલતાં ધોરણો માટે આ નમૂનો છે. ધોરણમાં ફેર બદલી યામ તો વખતપત્રકમાં ફેરવવું પડે છે.

અમદાવાદ નં. ૪ થાની નિશાનનું વખતપત્રક સને ૧૮૭૬ તા. ૧ લી ફેબ્રુઆરી તા. ૨૮ મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૭૭ સુધી માસ તબુનું.

વર્ષ.	૧૦ થી ૧૦૦ થી	૧૦૦ થી ૧૦૧ થી	૧૦૧ થી ૧૦૨ થી	૧૦૨ થી ૧૦૩ થી	૧૦૩ થી ૧૦૪ થી	૧૦૪ થી ૧૦૫ થી	૧૦૫ થી ૧૦૬ થી	૧૦૬ થી ૧૦૭ થી	૧૦૭ થી ૧૦૮ થી	૧૦૮ થી ૧૦૯ થી	૧૦૯ થી ૧૧૦ થી
૧	સો. યુ. યુ. વાચન. બં. કાપેલું વાચન તથા ક-વિતાનું માપ. અ. પાઠની ગતવળ. મહિતાઈ.	૧ લો આસિ સંદર્ભ.	લેખો. ૩ વ્યાખ. ૨ નામાની સમજ. ૧ લો આ.	૪ બુલોળ. ૨ નકશા કાઢવા મહિતાઈ.	૩ આદર ચૂલરાતી. આક્ષર બાળકોના. ૩ ને આ.	૫ ઇતિહાસ. ૧ આદર ચૂ. ૩ નકશો કાઢવા. ૧ લો આ.	૬ અંકગણિત. ૨ ને આ.	૭ વ્યાકરણ. ૨ પદચ્છેદ. ૧ લો આ.	૮ અંકગણિત. ૨ ને આ.	૯ વ્યાકરણ. ૨ પદચ્છેદ. ૨ ને આ.	૧૦ અંકગણિત. ૨ ને આ.
૨	લેખો. ૪ ઇતિહાસ. ૩ વ્યાખ. ૨ નામાની સમજ. ૧ લો આ.	૧ લો આ. અંકગણિત.	૫ ઇતિહાસ. ૧ આદર ચૂ. ૩ નકશો કાઢવા. ૧ લો આ.	૬ અંકગણિત. ૨ ને આ.	૭ વ્યાકરણ. ૨ પદચ્છેદ. ૨ ને આ.	૮ અંકગણિત. ૨ ને આ.	૯ વ્યાકરણ. ૨ પદચ્છેદ. ૨ ને આ.	૧૦ અંકગણિત. ૨ ને આ.	૧૧ વ્યાકરણ. ૨ પદચ્છેદ. ૨ ને આ.	૧૨ અંકગણિત. ૨ ને આ.	૧૩ વ્યાકરણ. ૨ પદચ્છેદ. ૨ ને આ.
૩	લેખો. ૪ ઇતિહાસ. ૩ વ્યાખ. ૨ નામાની સમજ. ૧ લો આ.	૧ લો આ. અંકગણિત.	૫ ઇતિહાસ. ૧ આદર ચૂ. ૩ નકશો કાઢવા. ૧ લો આ.	૬ અંકગણિત. ૨ ને આ.	૭ વ્યાકરણ. ૨ પદચ્છેદ. ૨ ને આ.	૮ અંકગણિત. ૨ ને આ.	૯ વ્યાકરણ. ૨ પદચ્છેદ. ૨ ને આ.	૧૦ અંકગણિત. ૨ ને આ.	૧૧ વ્યાકરણ. ૨ પદચ્છેદ. ૨ ને આ.	૧૨ અંકગણિત. ૨ ને આ.	૧૩ વ્યાકરણ. ૨ પદચ્છેદ. ૨ ને આ.
૪	લેખો. ૪ ઇતિહાસ. ૩ વ્યાખ. ૨ નામાની સમજ. ૧ લો આ.	૧ લો આ. અંકગણિત.	૫ ઇતિહાસ. ૧ આદર ચૂ. ૩ નકશો કાઢવા. ૧ લો આ.	૬ અંકગણિત. ૨ ને આ.	૭ વ્યાકરણ. ૨ પદચ્છેદ. ૨ ને આ.	૮ અંકગણિત. ૨ ને આ.	૯ વ્યાકરણ. ૨ પદચ્છેદ. ૨ ને આ.	૧૦ અંકગણિત. ૨ ને આ.	૧૧ વ્યાકરણ. ૨ પદચ્છેદ. ૨ ને આ.	૧૨ અંકગણિત. ૨ ને આ.	૧૩ વ્યાકરણ. ૨ પદચ્છેદ. ૨ ને આ.
૫	લેખો. ૪ ઇતિહાસ. ૩ વ્યાખ. ૨ નામાની સમજ. ૧ લો આ.	૧ લો આ. અંકગણિત.	૫ ઇતિહાસ. ૧ આદર ચૂ. ૩ નકશો કાઢવા. ૧ લો આ.	૬ અંકગણિત. ૨ ને આ.	૭ વ્યાકરણ. ૨ પદચ્છેદ. ૨ ને આ.	૮ અંકગણિત. ૨ ને આ.	૯ વ્યાકરણ. ૨ પદચ્છેદ. ૨ ને આ.	૧૦ અંકગણિત. ૨ ને આ.	૧૧ વ્યાકરણ. ૨ પદચ્છેદ. ૨ ને આ.	૧૨ અંકગણિત. ૨ ને આ.	૧૩ વ્યાકરણ. ૨ પદચ્છેદ. ૨ ને આ.
૬	લેખો. ૪ ઇતિહાસ. ૩ વ્યાખ. ૨ નામાની સમજ. ૧ લો આ.	૧ લો આ. અંકગણિત.	૫ ઇતિહાસ. ૧ આદર ચૂ. ૩ નકશો કાઢવા. ૧ લો આ.	૬ અંકગણિત. ૨ ને આ.	૭ વ્યાકરણ. ૨ પદચ્છેદ. ૨ ને આ.	૮ અંકગણિત. ૨ ને આ.	૯ વ્યાકરણ. ૨ પદચ્છેદ. ૨ ને આ.	૧૦ અંકગણિત. ૨ ને આ.	૧૧ વ્યાકરણ. ૨ પદચ્છેદ. ૨ ને આ.	૧૨ અંકગણિત. ૨ ને આ.	૧૩ વ્યાકરણ. ૨ પદચ્છેદ. ૨ ને આ.

૫૭. દરેક મહીને દર વર્ગના શિક્ષકે પરીક્ષા કરવી એનો અર્થ એમ કે આ વખતપત્રક દિસમ્બર, જાન્યુઆરી અને ફેબ્રુઆરીનું છે; એમાંના પહેલા એ માસમાં તેમ કરવું, અને વખતપત્રકના આખરના માસને અંતે મુખ્ય મહેતાજીએ પંડે આસિસ્ટેન્ટની મદદથી આખી નિશાળની પરીક્ષા કરી થયેલા અભ્યાસથી જાણીતા થવું, ને તે પ્રમાણે કાળની વહે-અણુ નવી કરવી. જાણે પાંચમા વર્ગમાં આંકના અર્થ સમજાવવાને સોમે ને મંગળે અઘાં અઘાં રહ્યાક રાખ્યો છે. પરીક્ષામાં માલૂમ પડ્યું કે વર્ગને અર્થ આવડ્યા છે તેથી તેપર વખત રોકવાની ગરજ નથી, પણ ધાત કે કોઈ બીજા વિષય શીખવવાપર વધારે વખતની જરૂર છે તો નવા પત્રકમાં એ વખત તેને આપવો. અભ્યાસપત્રકમાં ૧ લા વર્ગને ત્રણ માસમાં છઠ્ઠી ચોપડીના શુમારે સીત્તર પાઠ શીખવવાનો મનસુબો ક્યાં હતો, ને તેને માટે હપતામાં ચાર કલાક રાખ્યા હતા, પણ ત્રણ માસ પૂરા થતાં એ ચારણા ખેડી પડી. પાઠ એટલા બધા બાકી રહ્યા કે એટલાજ કલાક રાખવાથી ચોપડી પેલાસર પૂરી નહિ થાય માટે નવી જોઠવણુ કરવી. જાણે લખેલું પાંચવામાં એટલી માહિતગારી નિશાળીઆને થઈ છે કે તેને માટે માત્ર અઘાં કલાક રાખવાથી લાનિ નહિ થાય, અને કવિતાના માપમાં એટલું થોડું બાકી રહ્યું છે કે તેને રચિત પાઠના એ વારામાંનો એક આપીશું તો ચાલશે. એમ હોય તો, એ બેને માટે રાખેલો કલાક પેલા ચારમાં ઉમેરવો. જાણે ગૂજરાતી અક્ષર એટલા સુધર્યા છે કે ૩ વારામાંથી એક ઓછો વગર નુકસાને થઈ શકે તો તે વારે લખેલું વંચાવવાને માટે રાખવો. એમ જ્યાં જ્યાં વધઘટ કરવાની જરૂર જણાય ત્યાં અભ્યાસપત્ર અને વખતપત્રમાં તેમ કરવું.

૫૮. સાતત્રણથી ચાર સુધી સોમ ને બુધે આંક બોલાવવા તથા શુક્ર ને શનિ કવિતા બોલાવવી એમાં બધા વર્ગોને ઉભા રાખવા. વખતે બધે કે ત્રણ વર્ગોની ટૂંકડીઓ પાડી શકાય. નિશાળની બહાર સારી જગા હોય તો ત્યાં અને તેમ ન હોય તો નિશાળમાં ઉભા રાખી પા કલાક સુનીતિની કવિતા બોલાવવી ને પા કલાક તેનો અર્થ સમજાવવો અથવા સમજાવ્યો હોય તો વારે વારે તેમ ન કરતાં બીજો બોધ કરવો. વખતે બધો વખત ઉપદેશ કરવો ધકારત જણાય તો તેમ કરવું, ને કોઈ કહાડે માત્ર કવિતાજ બોલાવી રજા આપવા જેવું જણાય તો તેમ કરવું. આંક-

માં પધાંકા અને લેખાંનો સમાવેશ કરવો. મંગળ ને બુધ કથિત પાઠને માટે સખેલી વેળામાં કેટલાક વર્ગોને ભેગા કરી તે પાઠ આપી શકશે, ને એકને આપવો હોય તો તેમ પણ થઈ શકે. ઉપલા આસિસ્ટન્ટોએ અને મહેતાજીએ પ્રથમ પાઠ હોપકૃત કથિતપાઠના પુસ્તક પ્રમાણે આપવા તે પૂરા થયા પછી બીજી બાબતોપર આપવા. વખતે મુખ્ય મહેતાજીએ પહેલો ને બીજો વર્ગ જોડી ૧ લા આસિસ્ટન્ટને સોંપી પોતે બીજા આસિસ્ટન્ટ પાઠ આપે તે જોવું ને જોને પાઠ આપતાં ના આવડે તેને શીખવવું.

૫૯. જે નિશાળમાં મહેતાજીને મદદ કરવાને આસિસ્ટન્ટો દરેક વર્ગને માટે ૮ હોય તે નિશાળમાં ઉપલા નમૂનાનાં વખતપત્રક કામ લાગતાં નથી એવી નિશાળમાં ત્રણ વર્ગ કરવા, ને ત્રણ ધોરણ શીખવવાં. એ નિશાળના વખતપત્રકનો નમૂનો—

મીને હક પરગણે ઓરપાડ નિલ્લે સુરતની સરકારી નિસાણનું વખતપત્રક માહે અપિલથી જનૂન સુધી.

વર્ગ ૩ થી ૭ માં ૭ થી ૮ ૮ થી ૯ ૯ થી ૧૦ ૧૦ થી ૧૧ ૧૧ થી ૧૨ ૧૨ થી ૧૩ ૧૩ થી ૧૪ ૧૪ થી ૧૫	વાંચન. મહેતાછ.	અક્ષર પોતાની મેળે. વાંચન. મહેતાછ.	હિકેશન. ૧ કાગળ. ૨ સેખાં. મહેતાછ.	૪ ભૂગોળ. ૨ નામું. મહેતાછ.	અંકગણિત. મહેતાછ.	પ્રકાશિત. ૧ સા વર્ગનો નિ- સાણીઓ. આંકના અર્થ ઉપસા વર્ગનો નિસાણીઓ.
વાંચન. મહેતાછ.	અક્ષર પોતાની મેળે. વાંચન. મહેતાછ.	અક્ષર પોતાની મેળે. વાંચન. મહેતાછ.	હિકેશન. ૧ કાગળ. ૨ સેખાં. મહેતાછ.	૪ ભૂગોળ. ૨ નામું. મહેતાછ.	અંકગણિત. મહેતાછ.	પ્રકાશિત. ૧ સા વર્ગનો નિ- સાણીઓ.
વાંચન. મહેતાછ.	અક્ષર પોતાની મેળે. વાંચન. મહેતાછ.	અક્ષર પોતાની મેળે. વાંચન. મહેતાછ.	હિકેશન. ૧ કાગળ. ૨ સેખાં. મહેતાછ.	૪ ભૂગોળ. ૨ નામું. મહેતાછ.	અંકગણિત. મહેતાછ.	પ્રકાશિત. ૧ સા વર્ગનો નિ- સાણીઓ.
વાંચન. મહેતાછ.	અક્ષર પોતાની મેળે. વાંચન. મહેતાછ.	અક્ષર પોતાની મેળે. વાંચન. મહેતાછ.	હિકેશન. ૧ કાગળ. ૨ સેખાં. મહેતાછ.	૪ ભૂગોળ. ૨ નામું. મહેતાછ.	અંકગણિત. મહેતાછ.	પ્રકાશિત. ૧ સા વર્ગનો નિ- સાણીઓ.
વાંચન. મહેતાછ.	અક્ષર પોતાની મેળે. વાંચન. મહેતાછ.	અક્ષર પોતાની મેળે. વાંચન. મહેતાછ.	હિકેશન. ૧ કાગળ. ૨ સેખાં. મહેતાછ.	૪ ભૂગોળ. ૨ નામું. મહેતાછ.	અંકગણિત. મહેતાછ.	પ્રકાશિત. ૧ સા વર્ગનો નિ- સાણીઓ.

૧૦. ઘેરથી લખી લાવવાનું ભારે પડે એટલું ન આપવું, કેમકે નિશાળ છેક પાંચ વાગે છૂટે છે ને સવારમાં સાત વાગે હાજર થાય છે. નિશાળેથી છૂટ્યા પછી બે કલાક તેમને રમવાને જોઈએ. માટે આશરે એક કલાકમાં થઈ શકે એટલું આપવું. અક્ષરના નમૂનાની એક લીટી લખી આપવી કે છાપેલી કાપીયુકમાં જોઈ લખી લાવવાનું કહેવું. ૩ જન વર્ગમાં નવા આંક આજે શીખે તે બીજા દહાડે ઘેરથી પાટી ઉપર લખી લાવે. અક્ષર પણ તેમજ પાટી ઉપર ખડી કે ચાકથી લખાવવા. બીજા વર્ગમાં હળવે હળવે સાહિત્ય કાગળ ઉપર લખાવવાનો મહાવરો કરાવવો અને ૧ લા વર્ગમાં તો બિલકુલ લખાણ કાગળ ઉપર કરવું. એ વર્ગમાં કાગળ લખવાનો વખત રાખ્યો છે તે વેળા કાગળજની સાધારણ ચીઠો અને કાગળ લખતાં શીખવવું. માત્ર લખવાની રીતજ નહિ, પણ તેમાં બનેલા, જોયલા, કે સાંભળેલા બનાવેનું સહેલું વર્ણન તથા લખનારના અભિપ્રાય સારી બોલીમાં શીખવવાનો પ્રયત્ન કરવો. પોતાના ઘરનો હિસાબ રાખવાનું એટલે દરરોજની જગ્યા ને ઉધારની રકમ લખી દિવસ આખરે લાંચ કાઢતાં અને જગ્યા પાસે બાકી હોય તો તે બીજા દહાડે તે બાકી ક્યાં માંગવી તે શીખવવું. આવરો, ખાતાવહી વગેરે રહણ સરાશીનામું આવી નાની નિશાળોમાં ન શીખવાય. માત્ર પોતાનો સાદો હિસાબ રાખતાં શીખે એ ઉપર નજર રાખવી. લેખામાં બાજ બામુખમાં શીખવવું, કેમકે તેની એ છોકરા મોટા થશે ત્યારે ઘણી જરૂર પડશે. ૧ લા વર્ગને અંકગણિત ચલાવતી વેળા વખતે જગ્યા બીજા વર્ગમાં લેખાં આવે તે ઉપર નજર દરી શકાય. વળી જોડે આંક લખાવવાના તથા ઘેરથી લખી લાવેલા તે જોવાના વખતમાં, તે કોઈ કોઈ દહાડે બંધ રાખી છેલ્લો વર્ગ તપાસવો; એ વેળા ઉપલા વર્ગને શાંત બીજું કામ સોંપવું.

૧૧. હાજરી—ત્રણ જાતની હાજરી ઉપર મહેતાજીને નજર રાખવાની છે. ૧. નિશાળીઆનું નિત્ય વેળાસર આવવું; ૨ નિશાળીઆનું દરરોજ આવવું; ૩ પોતાની તથા શિક્ષકોની હાજરી. નિશાળીઆની સંખ્યામાં વધારો થવાનો તથા તેમનો અભ્યાસ બરાબર ચાલવાનો જેટલો આધાર બહુલવાની ચતુરાઈ ઉપર છે તેટલો એ ત્રણ ઉપર છે. સવારમાં ૭ કલાકે

* કેટલોક કેહાણે નિશાળનું કામ દસ વાગે શરૂ થાય છે ત્યાં દસ લા હાજર લેવાં જોઈએ.

સરકારી નિશાળના શિક્ષકોનું હાજરીપત્રક.

માહે જાનેવારી સને ૧૮૭૭.

તારીખ.	વાર.	મુખ્ય મહેતાજી.	૧ હો. આસિસ્ટન્ટ.	૨ ને આસિસ્ટન્ટ.	૩ ને આસિસ્ટન્ટ.	૪ થો આસિસ્ટન્ટ.
૧ લી.	સોમવાર.	આવ્યા. ગયા. ૭-૧૦ ૨-૫ વાલજી મેધજી.	આવ્યા. ગયા. ૭-૧૦ ૨-૫ નામજી કીરપારામ.	આવ્યા. ગયા. ૮-૧૦ ૨-૫ કીશોર મકનજી.	આવ્યા. ગયા. ૭-૧૦ ૨-૪ રતીચંકર ધનરાંકર.	આવ્યા. ગયા. ૭-૧૦ ૨-૫ લાલજી ભેઠા.
૨ જી.	મંગળ.	આવ્યા. ગયા. ૭:૩૦-૧૦ ૨-૫ વાલજી મેધજી.	આવ્યા. ગયા. ૭-૧૦ ૨:૩-૫ નામજી કીરપારામ.	આવ્યા. ગયા. ૭-૧૦ ૨-૫ કીશોર મકનજી.	આવ્યા. ગયા. ૭-૧૦ ૨-૫ રતીચંકર ધનરાંકર.	આવ્યા. ગયા. ૭-૧૦ ૨-૫ લાલજી ભેઠા.

આ કોલાઓમાં દરેક સિક્કા આને તે વખતે તેણે પોતાને હાથે પોતાના ખાનામાં સહી કરવી. પત્રક મહેતાજીના ટોળા ઉપર રાખવું. નિશાળમાં આવતાં વારને પ્રથમ કોમાં સહી કરવી ને વખત નોંધવો તેમજ જતીનખત પણ નોંધવો.

નિશાળના કામનો આરંભ કરવો. એ વેળા વર્ગના બધા નિશાળીઆ હાજર ન થતાં થોડા પાછળથી આવે ત્યારે પાઠ આપવામાં હરકત પડે છે; નિશાળના કામનો આરંભ થાય તે વેળા વર્ગમાં શિક્ષક હાજર ન હોય તો નિશાળીઆ બેસી રહે, ગરબડ કરે, ને તેનું દેખાદેખી મોડા આવવાનું શીખે. ધણું કરીને નવા પાઠનો સંબંધ પાછલા પાઠ જોડે હોય તેથી જોઆ તે પાછલા પાઠમાં હાજર ન હોય તેમનાથી તે પૂરો સમજતો નથી. એમ ગેરહાજરીથી ધણીક અડચણો પડે છે. નિશાળીઆની હાજરી ઉપર મહેતાજી કાળજી રાખે તેથી તેમનાં માઆપ તથા ઉપરી સાહેબ રાજી થાય છે, ને છોકરાની સંખ્યા વધે છે. ઉપશિક્ષકોની હાજરી ઉપર ધ્યાન રાખેથી નિયમસર કામ ચાલે છે, મહેતાજીનો વક્રર વધે છે, ને ખીજા લાભ થાય છે. ક્રિયા ઉપાયથી હાજરી બરાબર રહે તેનો વિચાર કરતાં પ્રથમ એ સૂઝે છે કે મુખ્ય મહેતાજીએ પંડે નિત્ય વેળાસર પોતાના કામપર હાજર થવું. શિક્ષકોનું હાજરીપત્રક રાખવું તેમાં નિશાળના કામનો આરંભ થતી વેળા પોતે સહી કરવી, અને આસિસ્ટન્ટ તથા માનિટરોની સહી પોતાની રૂબરૂ લેવી, અને જે તે વેળા હાજર ન હોય તેને ગેરહાજર લખવો, ને તે

• નિશાળ ખેસાડી તથા છોડી વખત ખજા મહેતાજીએ બરાબર ખંદોળસ્ત ન રાખી રાકવાથી ધોંધાટ ધણી થાય છે, માટે તે ન થાય તેને વાસ્તે નીચે પ્રમાણે નિયમની જરૂર છે:—

નિશાળના ડેરવેલા વખતની પહેલાં ૦૧ કલાક અગાઉ મહેતાજી તથા ખીજા શિક્ષકોએ આવી જલસર વગાડવું, અને પાંચ મિનિટ અગાઉ નિશાળના વાડામાં વર્ગ હારખંધ ઊભા રાખી દરેક શિક્ષકે વારા ફરતી પોતાના વર્ગને નિશાળમાં લઇ જઇ ખેસાડવો, એટલે ડેરવેલે વખતે દરેક શિક્ષકને ધોંધાટ થયા વગર કામ ચલાવવાને જાની શકરી. નિશાળ મુકવાના વખત પહેલાં પાંચ મિનિટ અગાઉ જલસર વગાડવું. એટલે દરેક શિક્ષકે પોતાના વર્ગના નંબરપત્રક પૂરવાં. ત્યાર બાદ વિદ્યાર્થીઓને પોતાનો સામન તપાસી દફતર બાંધવા ફરમાવવું. તે બાંધી રહે એટલે થોડી ક્વાયત કરાવી વારા ફરતી એકેક વર્ગને રજા આપવી. અઠવાડીઆમાં એકવાર તમામ નિશાળીઆને લેગા કરી મહેતાજીએ બોધ કરવો કે નિશાળમાં આવતી તથા જતી વખત સજ્જકાથી પૈતપોતાને ઘેર જવું, રસ્તામાં રમજવું કે મારામારી કરવી નહિ; અને કોઇ વિદ્યાર્થીએ એ શીખામણ ન માની માલુમ પડે તો તેને નિશાળમાં ધડારત નશીબત કરવી.” શ. સા. મોતીલાલ રામરામ, ડે. એ. ઈન્સ્પેક્ટર.

આવે ત્યારે શેરાના ખાનામાં ક્યારે આવ્યો, કેટલો મોડો આવ્યો તે તેને હાથે નોંધાવવું. નિશાળ તપાસવા આવે તે વેળા એ પત્રક ઉપરી સાહેબને દેખાડવું; પરંતુ કોઈ શિક્ષક બહુ ખર્ચ અસુરે આવે તો તેને પ્રથમ ટપકો દેવો; ને ટપકાને ન માને તો પછી ઉપરી સાહેબને તેના વિષે રીપોર્ટ કરવો. જે નિશાળીઆ મોડા આવે તેમને નંબર જી-તારવા કે ખીજી યોગ્ય સજા કરવી. જેઓ ગેરહાજર રહે તેઓ વિષે તજવીજ કરવા નિશાળના વખત પછી કે આસિસ્ટન્ટ કે માનિટરને મોકલવો. ગેરહાજર રહેનારના વડીલને એ વાત જણાવવી ને તેના ગેરફાયદા સમજાવવા. માખાપ અને મહેતાજી એ બે તરફનું દખાણ હોય ત્યારે નિશાળીઆને પાંસરો ચાલવાનો સંભવ વધારે છે. ગેરહાજરી બે પ્રકારની છે. એક રજા લઇને, ને ખીજી રજા વગર પહેલીમાં નિશાળીઆના વડીલ સામિલ હોય છે, * અને ખીજી તેમના જાણવાના કે તેમના આંખ આવ કાંન કરવાથી. એ બે કે બેમાંના એક પ્રકારે જે નિશાળીઓ મહીનામાં કે વર્સમાં એટલો ગેરહાજર હોય કે તેનો અભ્યાસ ઠીક થાય નહિ ત્યારે હાજરીપત્રકપરથી નિશાળમાં નહિ આવ્યાના દિવસનો સરવાળો નિશાળીઆના વડીલને જણાવવો ને તેથી થયેલું નુકશાન દર્શાવવું. નિશાળનું કામ નિત્ય પૂર્ણ થયા પહેલાં જમવા જવાને કે ખીજી નજીવા કારણે બહુવાર છોકરાને નિશાળેથી લઇ જવાથી બાણવામાં કેટલી હરકત પડે છે તે પ્રસંગોપાત ઘટતી રીતે જણાવી માખાપનો આશરો લેવો. ઉપલા વર્ગોમાં સમજણ છોકરા થયા હોય તેમને મહીનામાં તેઓ કેટલા દિવસ ન આવ્યા તે, ને તેમાં પાછલા માસોમાં નહિ આવેલા દિવસોનો સરવાળો ઉમેરી દેખાડવો. મંદવાડને લીધે ન અવાયું હોય તો લાચાર, પણ તે વિના ખીજાં કારણ-સર તો જેમ ઓર્થુ ગેરહાજર કે રજાપર રહેવું પડે તેમ સાઈ એ તેમને સમજાવવું. નિશાળીઆને નિત્ય વેળાસર આવવાનું મન થવાનું મોટું સાધન શિક્ષકની મમતા તથા જણાવવાની ચતુરાઈ છે. મહેતાજી જણાવે છે તેથી છોકરાને લાભ છે એવું માખાપ સમજે, અને નિશાળીઆને શીખવામાં રસ પડે, અને મહેતાજીને માટું લાગવાથી પડે દિલ-ગીર થાય તો તેને ધેરથી નિશાળે જવાની તાકીદ રહે, અને તે હાંસેહાંસે

* વડીલના માગવાથીજ રજા આપવી.

નિશાળે આવે, ને આત્મા પછી નહિ બોલાવી લેવાને તેઓ પોતાનાં આખાપને વિનંતિ કરે. શિક્ષાના ભય કરતાં ભણવાપર પ્રીતિથી વધારે સારી હાજરી રહે તે સારું. અપણ અને ઉદ્યોગી મહેતાજી અને ઉપ-શિક્ષકો પ્રમાણિક હોઇ એવા જ્ઞાનને પામે કે પગારને માટે તથા ધર્મ-પ્રમાણે આમારે બરાબર વખતે નિશાળે જઈ ઉલટથી કામ ચલાવવું જોઈએ ત્યારેજ તેઓ પોતાની ફરજ યોગ્ય રીતે બજાવી શકે.

૬૨. **દાનામ અને સજા**—નિશાળમાં બંદોબસ્ત રાખવાનાં મોટાં સાધન ભણાવવાની યુક્તિઓ અને ચતુરાઈ છે. કોઈ મહેતાજી એવા સરસ હોય છે કે તેમને પ્રસન્ન કરવાને તેના ધણાક નિશાળીઆ પાઠ શીખે છે અને નિશાળના નિયમ પાળે છે. ગુરૂને માદું લાગે એને તેઓ મોટી સજા મળે છે. એવા નિશાળીઆને ગુરૂની સાબાશી એ મોદું ધનામછે, અને ગુરૂની નાખુશીએ મોટી સજા છે. પણ એવા સારા ગુરૂ અને વિદ્યાર્થી થોડાજ હોય છે. ઘણું કરીને પાઠ સારો કરનારને, હાંશીઆરીથી ઉત્તર દેનારને, પાઠમાં લક્ષ આપનારને, તથા નિશાળના નિયમ પાળનારને ધનામની ગરજ છે અને તેથી બિલકુલ કરનારને સજા કરવાની જરૂર પડે છે. વખાણવો અને નંબર ચલાવવો એ નિત્યનાં ધનામ છે. વાર્ષિક પરીક્ષામાં જેઓ સૌમાંથી સારા માલૂમ પડે તેમને ચોપડી વગેરે ગામ-લોકના દેખતાં આપી ઉત્તેજન આપવું.

૬૩. સજાના હેતુ બે છે. એક વાંક કરનારના મનને કે તનને અસુખ થાય, અને બીજું તેને તથા બીજા નિશાળીઆને વાંક કરતાં અટકાવે. ફરતા કે વૈરનો અંશ સજામાં ન હોવો જોઈએ. શિક્ષા કર્યા પછી અપરાધી ઉપર પાછી માયા કરવી, ઠપકો દેવો, નંબર ઊતારવા, ઘેરથી લીટીઓ લખી મંગાવવી, કે નિશાળ છૂટ્યા પછી લખીને જાય, બીજો રાખવો, ને હથેલીમાં નેતરની સોટીએ થોડા ફટકા મારવા* એ સજાની પાંચ યોગ્ય રીત છે. મહેતાજીનો બાર બોળ હોય, મહેતાજી ઉપર નિશાળીઆનો એટલો પ્રેમ હોય કે તેના ઠપકાને પાત્ર ન થવાને તે સંભાળ રાખે અને ઠપકાથી લજવાય તોજ ઠપકો સજા ગણાય, તોજ

* “નેતરના ફટકા વિષે લખ્યું છે તે ફટકા મુખ્ય મહેતાજીએજ મારવા અને તે ફક્ત પાંચથી વધારે ન જોઈએ.” શા. સા. મોતીરામ રામરામ, ડ. એ. ઈન્સ્પેક્ટર.

કપકાથી શિક્ષાની અસર થાય. વારે વારે કપકો દીધાથી તેમાં સજ્જનો મુગ્ધ રહેતો નથી. નંબર ઊતારવામાં પણ ઘણી સંભાળ રાખવાની છે. ઘણા શિક્ષકો એ સંભાળ રાખતા નથી, ને તેથી તેઓના જાણુવામાં નથી તેવું નુકસાન કરે છે. ગૂંચાની તથા ઈંગ્રેજી નિશાળોમાં ઘણાક અવિચારી જુવાન આસિસ્ટન્ટને નંબર ઊતારવા સંબંધી તથા બહુવચની યુક્તિઓનું જ્ઞાન હોતું નથી, અને કઈ સજ્જ અયોગ્ય છે તે સમજતા નથી. ક્રિયા વાંકને માટે અને કેટલા વાંકને માટે કેટલા નંબર ઊતારવા, ક્રિયાને માટે છેલ્લે કાટવો તેની પ્રથમથી લાંબી નજરે ધારણા કરવી. વર્ગમાં નીચે ઊતારવામાં મોટામાં મોટી શિક્ષા છેલ્લે મોકલવાની છે. એને સાધારણ કરી નાંખવાથી મતલબ પાર ન પાતાં હાનિકારક થાય છે. ઘેરથી લખાવી મંગાવવામાં પણ ડહાપણ વાપરવું. એટલું બધું લખવાનું આપવું કે તે લખતાં નવા પાઠ કરવાને વખત રહે નહિ એ ખોટું. સહજ સહજમાં ઊભા રાખવાથી ઊભા રહેવામાં નિશાળીઆ શરમાશે નહિ. નેતર મારવી એ સૌથી મોટી સજ્જ છે. નિશાળીઆને પણ તેમ લાગવું જોઈએ. ખીજા છોકરાને તેનો અપરાધ સંભળાવી તેમના દેખતાં હાથની હથેલીમાં સોટીઓ મારવી. એ સજ્જ જેમ કવચિત્ થાય તેમ તેનો ભાર વધારે પડે. દરેક સજ્જને આ લાગુ પડે છે, તો શરીર શિક્ષાને વધારે લાગેજ. સજ્જ કરવી એ નાખુશીનું કામ છે. જેમ ગુરૂ સારો હોય તેમ નિશાળમાં કે વર્ગમાં સજ્જની જરૂર ઓછી પડે. નિશાળના વહીવટની ગોઠવણ સારી રચી હોય ને દૃઢતાથી તે પ્રમાણે વર્તાય તો સજ્જની જરૂર ઓછી પડે. એ સંબંધી નીચલી સૂચના લક્ષમાં રાખવા જોઈએ:—

- ૧ નિશાળના વહીવટને સારૂ પાકો વિચાર કરી નિયમ ઠેરવવા. વગર નિયમે કામ ચલાવવું નહિ.
- ૨ એ રીતે કરેલા ધારા ખચીત અને હમેશા (એટલે તેને ફરવ્યા ન હોય ત્યાં સુધી) પાળવા જોઈએ.
- ૩ દરેક જીણી બાબતને માટે કાયદા થઈ શકતા નથી. જેને વિષે આગળથી દરાવ કરી મૂકાય નહિ એવા સંકડો બનાવ બને ત્યારે તેમાં શું કરવું ? મહેતાજી ફરમાવે તેમ કરવું એ નિશાળીઆનો ધર્મ છે. મહેતાજીએ કિતાવજો કે વગર કારણે અથવા અસહ્ય હુકમ કરવા નહિ.

- ૪ વળી જે હૂકમ અમલમાં આણવાનો નક્કી કરાવ ન ક્યો હોય તે હૂકમ કરવો નહિ.
- ૫ મહેતાજીનો હૂકમ છોકરા તુરત માને એવી રીત પ્રથમથીજ પાડવી.
- ૬ જે હૂકમ કરવો અથવા ધારે બાંધવો તેનાં કારણ ખુદાં દેખા-
ધતાં ન હોય તો ઘટતી રીતે સમજાવવાં. વગર સમજે આજ્ઞા
માન્ય કરે તેના કરતાં સમજીને કરે તે વધારે સાફ છે.
- ૭ કોઈપણ કારણસર કદી પક્ષપાત કે અન્યાય કરવો નહિ.
- ૮ અયોગ્ય લાડ, માણી, કે છૂટ મૂક્યાથી છોકરાની પ્રીતી મેળવવી
નહિ. એવી રીતે થયેલો સ્નેહ ખોટો છે. વાળખી અને ઘટતી
સખ્તાઈ કરવાથી નિશાળીઆ તથા ઉપશિક્ષકો પ્રથમ નાખુશ
થાય છે ખરા; પરંતુ મહેતાજી સર્વંપર સમદષ્ટિ રાખે છે, અને
જે કરે છે તે તેમના ખરા કલ્યાણને માટેજ કરે છે એવું તેમને
માલૂમ પડતાં વાર નહિ લાગે. ત્યાર પછી તેઓ મહેતાજીને
પોતાના ખરા મિત્ર અને પિતા પ્રમાણે ગણુશે. તેમનું વાસ્ત-
વિક બહું કરવાને જેટલી મહેનત થાય તેટલી મહેતાજીએ કરવી.
- ૯ ગુરુસાની લગામ મહેતાજીએ નિત્ય હાથમાં રાખવી જોઈએ.
મહેતાજી પોતાના ગુરુસાને અટકાવી અને સમાવી શકે નહિ,
અને ઝટ ઝટ ક્રોધાયમાન થઈ જાય તો તેથી માઠી અસર થઈ
જાય છે.
- ૧૦ મહેતાજીનું મન સ્થિર અને દૃઢ જોઈએ; જે ધારે તે કરેજ,
પણ જે ધારવું તે પોતાનો ધર્મ શો છે તે યાદ રાખી તથા પર-
મેશ્વરથી બીડીને ધારવું.
- ૧૧ વાંક કરીયું તો સજ્જ થશે એવું છોકરાંના મનમાં નક્કી આવે
એ રીતે વર્તવું.
- ૧૨ શિક્ષાનું કારણ છોકરાના સમજવામાં આવવું જોઈએ. વાંક
ક્યો છે માટે શિક્ષા થાય છે ને તે વાળખી છે એ તેના ધ્યાનમાં
ભિતરે છે ત્યારેજ શિક્ષાનો હેતુ પાર પડે છે. એકલું દુઃખ દેવું એ
શિક્ષા નથી. વળી એકાંતમાં સજ્જ કરવી કે બીજા છોકરા તે

વાત જાણે નહિ એથી પણ શિક્ષા કરવાની એક મુખ્ય મતલબ રહે જાય છે.

૧૩ ગુનાહને લાયક સજા કરવી, તેથી થયેલી હરકત અથવા નુકસાનીના પ્રમાણમાં કરવી નહિ. ઉદાહરણ—જાણે બે છોકરાએ સાહીના ખડીઆ ઊંધા વાળ્યા, તેમાંના એકે બોંય ઉપર ઢેળી તેથી ફક્ત સાહી ગઈ એટલુંજ નુકસાન થયું. બીજાએ ચોપડીઆ ઉપર ઢેળી જેથી વીસ રૂપિયાની ચોપડી ખગડી. એમાં બંનેનો વાંક સરખો છે માટે બેઉને સરખી શિક્ષા થવી જોઈએ.

૧૪ ગુરુસામાં છતાં શિક્ષા કરવી એ ઠીક નથી; મહેતાજીનો તથા ગુન્હેગાર છોકરાનો ક્રોધ શમ્યા પછી સજા કરવાથી વધારે સારી અસર થાય છે. ઐટ ખિટનમાં કેટલાક સારા મહેતાજી એમ કરે છે કે અપરાધી છોકરાને સૌના સાંભળતાં તેનો અપરાધ કહે છે, બોધ કરે છે, અને તેને માટે સજા પામવા સારું નિશાળ છૂટ્યા પછી બેસવાને ફરમાવે છે, ને બધા છોકરા ગયા પછી ઘટતી શિક્ષા કરે છે. એ રીત સારી છે, તેમ બધા છોકરાના દેખતાં કરવી તે પણ ખોટી નથી, જ્યારે જે રીત ઘટારત જણાય ત્યારે તે પ્રમાણે કરવી.

૧૫ શરીરને દુઃખ થયા કરતાં મનને થાય એવી સજા વધારે સારી છે. શરીરને ઈજા કર્યા વિના જ્યાં સુધી ચાહે ત્યાં સુધી અબાવવું, પણ બોધ અને ધમકાવવાથી માને નહિ, અને તેથી છોકરાના અબ્યાસમાં હરકત પડે, નીતિનો ખીગાડ થાય, અથવા નિશાળનો બંદોબસ્ત રહી શકે નહિ એવું થતું હોય તો શરીરની યોગ્ય શિક્ષા કરવી જોઈએ. એ રીતે લાચારીથી કરવું પડે ત્યારે ફરપણું કરવું નહિ, તથા જેથી સજા પામનારની તંદુરસ્તીમાં હરકત પડે તેમ કરવું નહિ. ગામહી મહેતાજીઓની શિક્ષા કરવાની જંગલી રીતોનો કદી ઉપયોગ કરવો નહિ. અંગૂઠા પકડાવવા નહિ, કેમકે તેથી વખતે છાતી અને હૃદયને હમેશની હરકત થાય છે. કાન મરડવા કે ગાલમાં તમાચા મારવા એ પણ નુકસાનકારી છે; એથી ક્રોધવાર સાંભળવાની ઈર્ષ્ય રહે

થાય છે. લાત, મુઝી, કોંસા, લપડાક વગેરે એ કામમાં હાથ, પગ વાપરવાની રીત ખોટી છે. બૂડી ગાળો કદી દેવી નહિ. ગધેરા, લુચ્ચા, વગેરે અપશબ્દો જેમ ઓછા વપરાય તેમ સાફ. નેતરની સોટીવતે હથેલીમાં મધ્યમ મારવું એ ઠીક છે. પરંતુ તેવું કરવા પહેલાં ખાનગી રહેતા છે. બધા છોકરા ગયા પછી લખવાનું આપવું, એ વગેરે ખાજી હલદી શિક્ષાથી છોકરાને શીખમણુ ન લાગે ત્યારેજ નેતર વાપરવી. માફ કરવાનો પ્રસંગ જણાય તો તેમ કરવું.

૬૪. આસિસ્ટન્ટ મહેતાજી તથા માનિટરો-જેમ નિશાળીઆએ મહેતાજીની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવું તેમ આસિસ્ટન્ટ માનિટરોએ તથા માનિટરોએ પણ તેના હુકમમુજબ વર્તવું, અને મહેતાજીએ તેના ઉપરી સાહેબ દરમાલે તેમ કરવું. ઉપરીની સંમતિથી અને જે બાબતોમાં એ સંમતિની જરૂર ન હોય તેમાં વિચાર કરીને નિશાળના વહીવટના ધારા મહેતાજીએ રચવા. એ કાયદા પ્રમાણે આસિસ્ટન્ટોએ તથા માનિટરોએ કામ કરવું, અને તે અમલમાં લાવવામાં મહેતાજીને સહાય કરવી. આ પુસ્તકમાં શીખામણો છે તેમાંથી ઘણીક તેમને લાગુ પડે છે. મહેતાજી ગમે એવા સારા હોય, પણ તેના મદદગાર મહેતાજી ખોટા હોય તો નિશાળ બગડે. ઉપશિક્ષકોનાં લક્ષણ, તેમના પોતાના કામ કરવામાં ઉમંગ, અને તેમની આવડત ઉપર જરૂરના ઘણા આધાર રહે છે. તેમની વર્ગમાં બંદોબસ્ત રાખવાની અને શીખવવાની ચતુરાઈ, અને નિશાળીઆની હાજરી ઉપર ધ્યાન હોય તે પ્રમાણે જશ મજો. મુખ્ય મહેતાજી એકે વખતે બધા વર્ગમાં હોઈ શકે નહિ, તેથી છોકરાને છાના રાખી યોગ્ય રીતે શીખવવું, તથા પરીક્ષા કરવી એ સહાયકારી શિક્ષકોને હાથ રહે છે.

૬૫. મુખ્ય મહેતાજીએ તેમને તેમના કામને માટે યોગ્ય કરવાપર બહુ મહેનત કરવી. દરેક ઉપશિક્ષકને ભણાવવાના સામાન્ય નિયમો તથા જે વિષયો તેમને શીખવવાના હોય તે શીખવવાની રીત શીખવવી. તે બાબત પર તેમની નોટશુક જોવી. તેઓને જે પુસ્તકોમાંથી તે સંબંધી જ્ઞાન મળી શકે તે વંચાવવાં. અમુક દિવસે નિશાળના સમય પછી તેમને ભણાવવાનો તથા તેમની જોડે ભણાવવા વગેરે નિશાળ તથા કેળવણી-સંબંધી વાતચીત કરવાનો વખત રાખવો. પહેલી ચોપડીના વર્ગમાં સત-

પરીક્ષાપત્રક.

આદે ૧૮૭ . સહૈર અમદાવાદ નં૦ ૧૬ાની નિશાળ.

તારી-ખ.	વાર.	વર્ગ.	વિષય.	વખત.	વર્ગના કિશ-કર્તુ નામ.	નોંધ.	પરીક્ષા કરનાર સુખ્ય મહેતાજીની સહી.
૧ ઘી.	બુધ.	૪ થો.	ભાષણ.	સવારે ૮ થી ૯	૩ એ અસિ-રહેલ, જોડજ-દાસ કેવળ-દાસ.	નિશાળીઆએ હોપદત બ્યાજણની કલમ ૨૦ થી ૨૫ મી સુધી ચોટ કરી છે. પરંતુ વિષય સમજ્યા નથી. જોપદતના સખરેરાબદ્ધ કોલ્લી અથા ને હાલારજી પછુ જોપદીમાં છે તેજ આપ્યાં. ઊલટપાલટ પ્રમ પૂછ્યા તેના હતર આપી ચક્યા નહિ. એથી દિલચીર થઇ હું તથા જોડજદાસ (પહેલા ઊકારાને વર્ગે સોંપી) ચોડીવાર ઓઠાંતમાં અથા. અહીં તબવીજ કરતાં માલુમ પડ્યું કે જોડજદાસે ગઇ કાલે એ કલસો ચોટ કરી કાવવાને ફરમાવ્યું હતું. વિષય સમજાવ્યો નહતો. પાછા વર્ગમાં જઇ વિષય સમજાવવાનું કહ્યું, પછુ તેનાથી તે બરોબર કરી ચક્યાં નહિ. આટલું જ પાઠ આપી દેખાડ્યા.	રામચંદર જેઠેવ, સુખ્ય મહેતાજી.
૨ છ.	ગુરવાર.	૧ હો. વર્ગ.	આંક.	૩-૩૦ થી ૪	૫ મો આસિ-રહેલ, ભેરામ જોપાળ.	આંક અને તેના અર્થની પરીક્ષા લીધી. સવાલ પૂછ્યા કે કોઇ આનાનું દસ માત્રુ તો દસ આનાનું કેટલા ચણુ ? ઊકારા જવાબ હર્ષ ચક્યા નહિ ત્યારે એક-દાન કયોતો પડેલ બજાવ્યો. એ એની પાસે તે કોલાવ્યો તેજા બરાબર જાલ્યા પછી દાચે દાચે સો બવચાતો અથે પૂછ્યો ત્યારે ૧. ૧૦. ૧૦૦ એમ આંકડા લખી બતાવ્યા. પછુ તે સમજવી ચક્યા નહિ. એ જોડે એ આંકડા અર્થતો પાઠ આપ્યા, તે શિક્ષકને તાકીદ કરી કે આજસ ન કરતાં હવેથી એ પ્રમાણે શીખવવું.	રામચંદર જેઠેવ, સુખ્ય મહેતાજી.
૩ છ.	શુક્રવાર.	૫ મી જોપડી-તો વર્ગ.	માના ગુણુ વિષે ૪૧ મો પાઠ.	૮ થી ૮-૩૦	૨ એ અસિ-રહેલ, મહાદેવ.	પાઠ આપવાની હોશીઆરી સારી નેઇ. પહેલી બે લીટીને ગલતા રૂપમાં ચકતાં સંજાળથી શીખવો. પછી ઊકારા પોતાની મેળે તેમ કરવા લાગ્યા. તાલ બરોબર શીખવ્યા, પછુ લઘુ ગુરે અક્ષર ન બતાવ્યા તે શીખવાની સૂચના કરી.	રામચંદર જેઠેવ, સુખ્ય મહેતાજી.
		૬ હી જોપડી-તો વર્ગ.	હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસ. મ-હી રાજ્યની ઉત્પત્તિ.	૮-૩૦ થી ૯	૧ હો. અસિ-રહેલ, હરજીવન પ્રાણસંકર.	ઇતિહાસ અને નકશાતો સંબંધ બહી જઇ પાઠ ચલાવતા હતા. મને આ-વતો દેખીને નકશો લેવા ઊકારાને દેખાવ્યો. પાઠ વગર જોપડીએ ઠીક આપ્યા. પુનરાવર્તનના પ્રમ મેં પૂછ્યા, હવેથી હું રાજ થયો.	
૪ થી.	સનિવાર	૪ થી જોપડી-તો વર્ગ.	વાંચન. અંગ્રેજીવિત, અને અક્ષર.	૮-૩૦ થી ૧૦	કરમચંદ વીરચંદ.	અથા સોમવારથી શુક્રવાર સુધીમાં ચાલેલા પાઠ ૨૬ થી ૨૯ તપાસ્યા. વાંચવામાં બહો મહી કરી. ઉચ્ચાર ઉપર લક્ષ્ય આપેલું જણાવું નથી. ચાલતા અર્થ સારા થયા. સોમવારે એ પાઠ સારા વાંચતાં શીખવાની સૂચના કરી. અંગ્રેજીવિતના ત્રણ હાખલા મંડાવ્યા તેમાં નીચલા બે ઉકારાએ કોંક ન કર્યો. સાત ઊકારાએ ત્રણે ક્યા, તે ચારે બે ક્યા, તેથી એ કામમાં વર્ગની પરીક્ષા ઊતરી ચલ્યું. અક્ષર ઉપર વધારે ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. પરંતુ હેલ્લી પરીક્ષા કોંક મહીના ઉપર કરી હતી તે કરતાં હાલ સુધારે થયા જણાયેલ.	રામચંદર જેઠેવ, સુખ્ય મહેતાજી.

પારીઆમાં એક દિવસ જઈને જોવું કે શિક્ષક રીત પ્રમાણે શીખવે છે કે નહિ, અને આંક બંધાવી સમજાવ્યું પાડે છે કે નહિ તે તપાસવું. ન આવડે તો પંડે પાઠ આપી દેખાડવો. ખીજે દિવસે ખીજા વર્ગમાં જઈને તે પ્રમાણે કરવું. એમ દરેક વર્ગમાં વારા ફરતી જઈ તપાસ શીખવી. વખતે ઓચિંત્તા જઈ જોવું. જેમ ઉપસા વગેરે ઉપર ધ્યાન આપવું તેમ નીચલા વગેરે ઉપર પણ આપવું. દરેક શિક્ષક પોતાના વર્ગમાં બૂમાટ થવા ન દે, હાજરી ઉપર લક્ષ આપે, નિશાળીઆ પાઠ કરે છે કે નહિ તે પર નજર રાખે, તેમના ઉપર જુલમ ન કરે, તેમને ગાળો ન બાડે, ને તેમને સુધારે એવી ઝાઝવણી કરવી. વર્ગમાં ફર સતવારીઆમાં કેટલો અભ્યાસ ચાલે તેની નોંધ રખાવવી અને તે તપાસી તે ઉપર સહી કરવી. કામ બરાબર હોવું તેની જોડે તેમના ઉપર હેત રાખવું, ને તેમને સુધારવાને તથા તેમનું બહું કરવાને સહા કોશીશ કરવી. તેમને ખાનગી નોકર જેવા ગણવા નહિ. તેમની જોડે ન્યાયથી વર્તવું. નિશાળનું કામ સારું કરે તે વધારે પ્રીતિને પાત્ર છે. શિક્ષકનું કામ ઘટતી રીતે કરી શકે માટે તેમના જ્ઞાનમાં વધારો થાય તેમ કરવું. અઘટતી રીતે વર્તે તેવાને ચેતવવા તેમની ખુશામત વગેરેથી બૂલાવામાં ન પડવું.

૬૬. **પરીક્ષા** — કોઈક મહેતાજી કે ઉપશિક્ષક પોતાના કામપર આસક્ત હોઈ પરમેશ્વરનો ભય મનમાં રાખી પોતાનો ધર્મ યથાશક્તિ અને યથા-યોગ્ય બજાવે, પરંતુ ધણું કરીને પરીક્ષામાં જથ્થા મળે તે ઉપર નજર રાખી મહેતાજી વર્તે છે. ટ્રેનિંગ કાલેજમાં બંધાવવાની રીતોનું અને કેળવણી આપવાના નિયમોનું માનસિક અને અનુભવી જ્ઞાન મેળવી નિશાળ ચલાવવા જનારા મહેતાજીઓ થોડા કાળમાં એ જ્ઞાન કોરે મૂકી કે બૂલી જઈ માત્ર પરીક્ષાને અનુસરે છે. માનિટરો, પ્યુપિલ ટીચરો, અને આસિસ્ટન્ટો મુખ્ય મહેતાજી તેમના વર્ગોની તપાસ રાખે, અને વખતે વખતે જે રીતે પરીક્ષા લે તે રીતે બંધાવે; પરીક્ષામાં જે પુછે તે શીખવે; ધણું કરીને જેવા પરીક્ષા લેનારા તેવા તેમના હાથ નીચેના શિક્ષકો હોય છે. નિશાળીઆના હમેશાના લાભ ઉપર લક્ષ રાખી દરેક વર્ગની પરીક્ષા કરવી ઘટારત છે. જેમ સમજાવી નિશાળોમાં અભ્યાસનાં એક સરખાં ધોરણ ક્યાં છે, તેમ પરીક્ષાનાં પણ હોવાં જોઈએ. જેમ શીખવવાના નિયમો છે તેમ પરીક્ષાનાં પણ છે, શીખવેલા વિષયની પરીક્ષાની સાથે શીખવ-

જાની રીતોની પરીક્ષા મહેતાજીએ કરતી તથા શિક્ષક નોટો લખી હોય તે જોવી. જેને એ રીતોનો ઉપયોગ કરવાનો મહાવરો હશે તેજ એમાં જગ્યા પામશે. વળી હરોજ પાઠ શીખવ્યા પછી ટૂંકમાં પુનરાવર્તન કરવું.

૧૭. માસિક, ત્રિમાસિક, છમાસિક આદિ પરીક્ષા કરવાના નિયમો:—

(૧.) આંકની પરીક્ષા વખત પક્ષાંકની જોડે તેના અર્થ પૂછવા. ઉદાહરણ—વીસે દાન ખસે એટલે શું ? પંદર બારાં એકી સો એટલે શું ? જા નો પા એટલે શું ? ૪૫ નો દોઢ શા વારતે ? એમાં સવાયાં, દોઢાં, અઢીઆં, જીઠાં, પાન, વગેરે જે પૂછવામાં આવે તેના અર્થ પૂછવા. વખત થોડો હોય તો થોડાં પક્ષાંક પૂછવાં, પણ તેની હારે અર્થ જરૂર પૂછવા.

(૨.) અંકગણિતના દાખલાની જોડે તેની રીતો અને રીતોનાં કારણ પૂછવાં. વખત થોડો હોય તો દાખલા થોડા પૂછવા. બધા દાખલાની રીતો અને કારણો પૂછવાની જરૂર નથી. હરકોઈ એક પૂછવામાં આવે તો શીખવનારને રીતો અને કારણો શીખવવા પર ધાનજી રહે. નાની ઉમરનાં છોકરાં કરતાં મોટી ઉમરનાં છોકરાંમાં આ વિષે સમજ વધારે જોઈએ માટે નાની ઉમરનાંને કાંઈક હટ આપવી. બધા દાખલા બહુ અધરા કે બહુજ સહેલા ના આપવા. ઘણી ટકણ નહિ ને અતિ સહેલી નહિ એવી મધ્યમ પરીક્ષામાં ઘણા નિશાળીઆ પાસ થાય એ હેતુ મનમાં રાખવો. ચાર દાખલા આપવા તેમાં એક કઠણ, બે મધ્યમ એટલે ઘણા અધરા નહિ ને છોક સહેલા નહિ એવા, ને એક સહેલો રાખવો. દોઢા (માર્ક) ની વહેંચણુ એવી કરવી કે એ ચારમાંના બે જે ખરા કરે તે પાસ થાય; ત્રણ કરે તે વધારે સારે, ને ચાર કરે તે તેથી સરસ. જેમના ચારે ખરા હોય તેમને હરકોઈ દાખલાની રીતનાં કારણ પૂછવાં. ચારે કોઈના ખરા ન હોય તો ત્રણવાળામાંથી કોઈને પૂછવાં. ચારે દાખલા અને પૂછેલાં કારણો જેને આવડે તે પૂરા દોઢા મેળવી સંવાંતમ ગણાય. રીત ના આવડે તો દાખલો ખોટો ગણવો, પણ રીતનાં કારણ ના આવડે તો ખોટો ના ગણવો. પરંતુ ઘણાને તે ના આવડે, હોશીઆર છોકરાને પણ ના આવડે, તો શેરામાં શિક્ષકને કપકો લખવો.

૩. લેખાના ચાર દાખલા આપવા, ને તેમાંના હરકોઈ એકની કુચીનાં કારણ પૂછવાં. દરેક દાખલાના દોઢા એટલા સખવા કે ચારમાંના

ને ખસ તે માત્ર પાસ થાય; તથા જણે તે તેથી સરખ અને ચારે માણે ને ફૂંચીનાં કારણ બતાવે તે સર્વોત્તમ. ફૂંચીનાં કારણને માટે દોકડા રાખેથી એમ થઇ શકે.

(૪) ગાંધ પરીક્ષા પછી લખેલી ગૂજરાતી તથા બાળબોધ કાપી બુકા જેવી. એને માટે દોકડા આપવામાં લખાણની ચોખ્ખાઈ, ને વ્યવસ્થા સુધારા તથા ધોરણને મળતા આવતા અક્ષરપર નજર રાખવી. અર્થાત્ દોકડા તેને માટે આપવા. પોતાની રૂબરૂ પરીક્ષા સમયે પાંચ પાંચ લીટી લખાવી તેનો નમૂનાના અક્ષરને મળતો મરોર, શબ્દે શબ્દનું છૂટું પાડવું, કલમ કાલતાં આપવું, નાના અક્ષરવાળાને વગર આંકણીએ લીટી દોરવી, સાહીથી આંગળીઓ કે કાગળ ખરડે નહિ ને લખતાં સાહી છોડે નહિ તેપર નજર રાખી આપવા. પહેલા વર્ગના નિશાળાઓને લેખણ બહુતાં આવડે છે કે નહિ તે તપાસવું.

(૫) રિક્ટેશન ગૂજરાતી અક્ષરમાં લખાવવું કેમકે બાળબોધ અક્ષર ચીપીચીપીને લખવાના છે, ઉતાવળે લખવાના નથી. ઉપલી કલમમાં પરીક્ષકે પોતાની રૂબરૂમાં લખાવી જેવાનું કહ્યું તેમાં ગૂજરાતી અક્ષર આ લેવા. એથી ઝડપથી સારા દસકત લખી શકે છે કે નહિ તે જણાશે. ધોરણની જે ચોપડીની પરીક્ષા આપે તેમાંથી હરકોઇ પાઠ જેથી તેમનું હસ્ત, દીર્ઘ અને જોડાક્ષરનું જ્ઞાન માલુમ પડી શકે તેવા લખ તેના હરકોઇ બાગમાંથી પાંચ લીટીઓ નિશાળાઓના સાંભળ્યામાં આવે એવે સારે તથા જોતારી લેવાય તેમ હળવે હળવે શબ્દે શબ્દ શુદ્ધ ઉચ્ચારથી વાંચવી. પાંચમી ચોપડીથી કાગળ ઉપર સાહીથી લખાવવું અને ત્યાર પહેલાં એટલે ચોથી સુધી સ્નેટ ઉપર લખાવવું. એક વાર એમ ધીમે વાંચી સ્નેટ કે કાગળ તુરત લઇ લેવા. ચોપડીમાં લખ્યા પ્રમાણે જોડણી જેવી, પરંતુ ચોપડીમાં બૂલ હોય તે સુધારી લખ્યું હોય તો તેને પણ ખર્ચ ગણવું. તેજ શબ્દ એકથી વધારે વાર આવે તેની જોડણી ઉપર કહેલી ખેમાંની એકે રીતે ખરી ન લખી હોય તો બૂલ તેની એકજ ગણવી. પાંચ બૂલે રિક્ટેશનમાં નાપાસ કરવો. અનુસ્વારની આખી ચૂક ગણવી. એમ જોડણીની બૂલો બધી નિશાળામાં એક સરખી અને નક્કી રાખવાથી ધણે લાભ થશે.

૬. બાકરણને વાંચન જોડે જેથી ના દેવું. નીચલાં અને ઉપલાં ધો-

રજોમાં એ વિષયની જુદી પરીક્ષા કરવી. વ્યાકરણના પ્રશ્નોમાં વ્યાખ્યા અને નિયમો, પદ્મજેદ, અને વ્યાકરણ પૂરું કર્યું હોય ત્યાં ટૂંકા નિબંધ જોઈએ. લખેલા સવાલ ઉપરાંત મ્હોડે પરીક્ષા લેવી, ને અર્થ તથા કારણો પૂછવાં. નીચલાં ધોરણોમાં વ્યાખ્યા અને કારણ પૂછવાં નહિ, ઉપલાં ધોરણોમાં પૂછવાં. ઉદાહરણ, વિભક્તિ શીખેલા છોકરાને વિભક્તિની જરૂર શી તે પૂછવું. ચોપડીમાં વિભક્તિની વ્યાખ્યા લખી છે તે તો અનાદી મહેતાજીના નિશાળીઆ પણ ગોખી રાખે હો કહે, પણ તેની સમજણ આગળે તો તેના જવાબ શીખવનારની ચતુરાઈ અને પદ્ધતિ પ્રમાણે શીખવ્યું છે કે નહિ તે દેખાડી આપે.

(૭) જુગોળવિદ્યાના સવાલમાં એવા પણ હોવા જોઈએ કે તેથી નિશાળીઆનું નકશાનું જ્ઞાન નકશો મ્હોડા આગળ ન છતાં જણાય. આ તથા દરેક વિષયની પરીક્ષા પરીક્ષક નિષ્પક્ષપાત હોય તોજ જોઈએ તેવી થાય. અયોગ્ય મહેરબાની રાખી બધા પ્રશ્ન એવા સહેલા હોઈ શકે કે નિશાળીઆને છેક ઉપલક અને અદ્યપજ્ઞાન છતાં તેઓ પાસ થાય. મૂર્ખ કે અપ્રમાણિક કે આળસુ પરીક્ષકોના તાબાની નિશાળોમાં બહુનારને જુગોળવિદ્યા, વ્યાકરણ, ઇતિહાસાદિ વિષયોનું વાસ્તવિક જ્ઞાન મળતું નથી, તથા કેળવણીથી મળતા લાભ થતા નથી. પરીક્ષા લેવી એ શું શીખવવું તેના શિક્ષકને પાઠ આપવા જેવું છે. ઉદાહરણ, મુખ્ય મહેતાજી દરરોજ દરેક વર્ગમાં તેના શિક્ષકની જોડે રહી શકતો નથી. વખતે થોડીવાર જ્ઞાત ત્યાં હોઈ શકે છે તેથી તે શિક્ષકનું કરેલું કામ પરીક્ષામાં જોઈ શકે છે. મહેતાજી પરીક્ષામાં જેવી તરેહનું પૂછશે તેવી તરેહનું તે શિક્ષક શીખવી બીજી પરીક્ષાને આઠે વર્ગને તૈયાર કરશે. નકશો, દેશની અવસ્થા, પ્રજાનાં લક્ષણાદિકનું જ્ઞાન જણાય તેવા પ્રશ્ન પૂછવા.

(૮) ઇતિહાસમાં પણ નિશાળીઆની સ્મરણશક્તિની જોડે અવલોકન, તુલનાદિક શક્તિઓની, તથા તેઓ નીતિનો બોધ કેટલો પામ્યા, તથા રાજકાજ સંબંધી જ્ઞાન તેમણે કેટલું સંપાદન કર્યું તે જણાય તેવા પ્રશ્નો ઉપલાં ધોરણો શીખનારને પૂછવાં. પ્રજાની ચડતી પડતી, ઉદય, અસ્ત, હારજીતનાં કારણ, લોકના સ્વભાવ, લક્ષણ વગેરે પૂછવાં.

(૯) વાંચનની પરીક્ષા ચોપડીમાંના એક બે કે વધારે વાક્યો વંચાવે ને પછી ચોપડી બંધ કરી તે બોલાવી જઈ તેમાંના બે ત્રણ શબ્દના અર્થ

અને મૂળ પૂછે બરોબર થતી નથી. શું વાંચ્યું તે કહો એ પ્રશ્નથી વાંચનારની સ્મરણશક્તિની માત્ર પરીક્ષા થાય. એવી ચોપડીઆ પરીક્ષાથી કેળવણીની પરીક્ષા થતી નથી. વાંચ્યો બોલી શકે તેથી તેમાંનો અર્થ સમજ્યા એમ માનવું નહિ. કેટલાક પરીક્ષકો કહે છે કે મતલબ કહી જાઓ, ત્યારે નિશાળીઆ વાંચ્યોનો કંઈક ભાગ બોલે છે. એમાં એ ભાવાર્થ સમજ્યા છે એ નક્કી જણાતું નથી. કોઈ કોઈને એમ પૂછ્યું તો શીકર નહિ, પણ બધાને સદા એમ પૂછવાથી શિક્ષકોને અર્થ સમજાવવાની ગરજ રહેતી નથી, માટે વંચાવીને તેમાંથી અર્થના સવાલ પૂછવા. શબ્દોના સંબંધ, એ ઠેકાણે અર્થ તથા બીજા અર્થ હોય તે, તે શબ્દોને ઠેકાણે બીજા શબ્દો, ભાવાર્થ કાઢવાના પ્રશ્નો, કોઈ અભિપ્રાય હોય તો તેનાં કારણ, શબ્દોનાં મૂળ, તે મૂળપરથી થયેલા બીજા કુટુંબી શબ્દો, વગેરે પૂછી બહુનારતું મન કેટલું કેળવાયું છે તથા તેના જ્ઞાનનો બંડાર કેટલો છે તેની શોધ થાય તેમ કરવું. છઠ્ઠી અને સાતમી ચોપડીવાળાને ચોપડીમાંના વિદ્યા તથા નીતિના પાઠમાંથી પ્રશ્ન કાગળ ઉપર લખાવવા. એ વર્ગમાં વાંચનના દોકડાને અઘોં ભાગ લઈ એના ઉત્તરને માટે વાપરવો. કવિતા મ્હોડે કરી હોય તેમાંથી થોડી બોલાવી તેનો અન્વય, અર્થ, માપ, તાલ, રસ, અલંકાર વગેરે પૂછી તેમની શીખેલી કવિતાના જ્ઞાનની ખોળ કરવી. ગદ્ય વાંચવામાં જેમ શુદ્ધ ઉચ્ચાર, ઘટતી ઉતાવળ ખરી દપ વગેરે તપાસીએ છીએ તેમ કવિતામાં પણ કરવું. તાલ કે ઢાળ પ્રમાણે અને રસાલંકાર દર્શાવે તેમ ખરી રીતસર કવિતા વાંચે કે બોલે તે પ્રમાણે નિશાળીઆને વધારે દોકડા આપવા.

૧૦. એ સર્વ ઉપરાંત વર્ગ અને નિશાળીઆની સામાન્યાવસ્થા જોવી. નિશાળીઆની સમ્યક્તા, તેમના અંગની સ્વચ્છતા, તેમની વાણીની શુદ્ધતા, અદ્ભુત, છાના રહી પોતાના કામમાં ધ્યાન આપવાની અને શિક્ષકનો ઝટ હુકમ માનવાની ટેવ, નિશાળીઆનાં આચરણ તથા શિક્ષકોની રહેણીની તપાસ કરવી. આ પુસ્તકમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે બહુાવ્યું છે, કે જૂની અનાદી રીતે માત્ર ચોપડીનાં પાનાં ગોખાવવામાં કાળ કાઢ્યો તે યુક્તિથી શોધી કાઢવું કે શિક્ષકોની મહેનત અને યોગ્યતા જણાય. ચોપડીમાંથી ગોખેલું તો નિશાળીઆની મહેનત, તથા શીખવનારની જાગૃતિ અને ધાક દેખાડે છે. એથી આપણો મોટો હેતુ જે મનને કેળવવું છે

પર મડતો નથી. એકલા ગોખવાપરથી મનની બધી શક્તિઓની કેળવણી જણાતી નથી. નિશાળાઆ કેળવણી કેટલી પામ્યા છે તે પરીક્ષકે અવરમ જાણવું જોઈએ ને તે પ્રમાણે તેને ફળ મળવાં જોઈએ.

પ્રકરણ ૭ મું.

કન્યાશાળાને માટે સૂચના.

૧૮. કન્યાશાળાને માટે બહુવવાના નિયમ જુદા નથી. આ ચોપડીમાં લખેલા નિયમો કન્યાશાળાના શિક્ષકે લક્ષમાં રાખવા. અને તે પ્રમાણે વર્તવું. છોડીઓની નિશાળાને સાર ધોરણે નોખાં કર્યાં છે. તેનાં કારણ ત્યાંના શિક્ષકોએ જાણવાં જોઈએ. પુરૂષ અને સ્ત્રીનાં કામ સંસારમાં ભિન્ન છે, તે ધ્યાનમાં રાખી છોકરાની અને છોકરીઓની નિશાળામાં શીખવવાની બાબતોનાં ધોરણે ફરકાં છે. માણસની એ બે જાત પોતપોતાનાં સંસારી કામકાજ સુનીતિએ કરી શકે અને સુખર થાય એ હેતુ કેળવણી આપવાનો છે. દરેક વર્ગને બહુવવાના વિષયો ધોરણોમાં લખ્યા છે, તે ઉપરાંત બીજી બાબતો પર શિક્ષકે ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. નિશાળમાં લખેલ થાય ત્યારથી બાળકીઓની નંદુરસ્તી, સુધરતા, અને સુનીતિ વધે તેવા ઉપાય કરવા. રમતથી તંદુરસ્તી સુધરે છે, નીતિ શીખવવાનો લાગ મળે છે, અને નિશાળે આવવામાં ઓછો અભાવ થાય છે. માટે નિશાળના મકાનમાં, તેના આંગણામાં, કે તેને લગતી જગામાં સોઈ હોય તો બાળકીઓ યોડીવાર રમી શકે એવી ગોઠવણ કરવી અને યોગ્ય સાધન પૂરાં પાડવાં. બીજું મોટું કામ તેમનું લક્ષ સુધરતાપર લગાડવાનું છે. નિશાળમાં નિત્ય નિર્મળ તાજા પાણીનું કુંડું ભરાવવું. જે છોડીઓ ગંદી આવે તેના હાથ, પગ, ને મોઢું તે પાણી વડે ધોવડાવી વર્ગમાં ખેસાડવી. માથાનાં લટીઆં લખડતાં હોય અને વાળ વીખરાયલા હોય તો તે ઠીક કરાવવા. છોડી બાળક હોય ને પોતાને હાથે કરતાં ન આવડે તો વર્ગની મોટી છોડી પાસે જરા પાણીનો હાથ લખાડી માથાના ફેરા સુધર સ્થિતિમાં મૂકાવવા. એમ કરવાથી

બાળપણથી તેમનું લક્ષ સુધરતાપર ચોટશે, ને સારી ટેવ પડશે. મેઘાં
લૂગાં પહેરી આવનાર છોડી મોટી હોય તો તેને શીખામણ દેતી કે
યોતાને હાથે ધોધને પહેરે. વગ લાગે તો નાની છોકરીની માને મીઠાશ
અને યુક્તિથી મેઘ વગરનાં લૂગાં પહેરાવવાનો બોધ કરવો. શહેરમાં
વસ્ત્ર પહેરીને આવે તો તેનો ઉપાય તો નિશાળમાં થઈ શકે. કન્યાશાળામાં
શીવતાં શીખવવાનાં સાધન હોવાં જોઈએ. દોરો ભરાવી આપવો કે
છોડીને હાથે શીવતાં આવડે તો તેનીજ પાસે તેનું વસ્ત્ર સંધાવવું. વેસ-
રતાં ને શીવતાં શીખવવું તેમ થીંગણાં દેતાં પણ શીખવવું. બની શકે તો
થીંગણનું લૂગડું છોડીને ઘેરથી મંગાવવું, અથવા કાંઈ બાજુ તદખીર ક-
રવી. આરોગ્યતાનાં મૂળતત્વોપર તેમનું લક્ષ પ્રસંગોપાત લગાડવું.
ચોટલો મેલો ન રાખવો, તેમાં જૂઠાં અને લીખ ન રાખવી, અંગના
કેંદ્ર પણ ભાગપર મેલ ના રાખવો, ઘર ચોખું રાખવું, લૂગાં, ધરેણાં,
વાસણ ચોખાં રાખવાં વગેરે સુધડ સ્ત્રીનાં લક્ષણ શીખવવાં તથા
સદાચરણનો બોધ કરવો. આ બધી બાબતો નારીજાતિને અતિ ઉપયોગી
છે. બહેલી સ્ત્રીમાં એ લક્ષણો હોવાં જોઈએ. નિશાળમાં કેળવણી
સ્ત્રીઓ સુધડ, સદ્ગુણી અને આરોગ્યતાનાં મૂળતત્વો જાણનારી ને
પાળનારી હોવામાં નિશાળની આખર છે. એજ નિશાળનો અધ્યક્ષ છે
માટે શિક્ષકોએ એ ઉપર ખૂબ લક્ષ આપવું એ તેમનું કર્તવ્ય છે.
લનો ર, તનો ટ, વગેરે ખોટા ઉચ્ચાર કરવાની ટેવ ધણી છોડીએને
હોય છે, તે હરવખતે ટાકીને મૂકાવવી. બાયડીઓમાં ચોતાની છોક-
રોને રંડિ, મુઈ, વગેરે ગાજો દેવાની નહારી ચાલ છે, તે ઉપર ઉપલા
વર્ગમાં ચર્ચા કરવી, અને વખતે વખતે બોધ કરવો કે ચોતાનાં છોકરાંને
અને બીજાને ગાજો દેવી એ અવિવેક તથા અનીતિનાં બીજ રાખવાનો
ઉપાય છે માટે કેળવણી પામેલી સ્ત્રીએ તેમ ન કરવું. છોકરાંને
ધરેણાં પહેરાવવાની તથા બાળલગ્નની રીઠીથી થતી હાનિ પ્રસંગોપાત
છોકરીઓના મનપર ઠસાવવી. ભાર્યાના ધર્મ, માતા ધર્મ વગેરે
સ્ત્રીનાં કર્તવ્યો મોટી ઉમરની બાળનારીઓને યોગ્ય રીતે સમજાવવાં.
ધર ચલાવવામાં જે ગુણોની જરૂર છે, ને કામો કરવાનાં છે તે તેમને
શીખવવાં. આળસુ, અડ, ગંદી, લડકણી, તાકું અને ગોળું ખાનારી
નારીઓ ને કુવડ વિષે ઉપલા વર્ગમાં નિબંધ લખાવવા, ને તેમાં

તેમનો ને સદગુણી, સુધડ ને સદાચરણી સ્ત્રીઓને તેમની જોડે સરખાવી
એનો બેઠ લખાવવો. રાસુએ વધુ જોડે, નહંદે બોળાધ જોડે,
વહેવાણે વહેવાણુ જોડે કેમ ચાલવું જોઈએ તે વિષે, તથા સ્ત્રીઓને બીજા
લગતા સંપ્રાર વહેવારની બાબતોપર વિચાર કરતાં શીખવવું. નિસાબેથી
જીઠ્યા પછી વાંચવાનો મહાવરો રાખવાની જરૂર સમજાવવી. ધરનો
ખર્ચ ચલાવવા વિષે ચર્ચા કરવી. ધરખર્ચનો હિસાબ રાખવાની એ
રીતના નમૂના આ સાથે છે તે સમજાવવા, અને તેવા લખાવી
મંગાવવા. ધરખર્ચનો હિસાબ સ્ત્રીએ પોતે રાખવો જોઈએ તેનાં
કારણ સમજાવવાં. એ નમૂનામાં સમજણ પડ્યા પછી સહજ ખતવતાં
શીખવવું, કે હર વર્સે અમુક બાબતમાં શા ખર્ચ થાય છે તે જણાય.
જેમ કે અનાજ ખાતે કેટલો, ધી ખાતે કેટલો, લૂગડાં ખાતે કેટલો ખર્ચ થયો
તે જણવાને ખાતાવહી કરતાં શીખવવું. સાદી રીત રાખવી. સર-
વૈયાં, ને ખાતાં માંડી વાળવાની બાંજગડમાં નાંખવાં નહિ. સારી રીતે
ધર ચલાવવાને જેટલું ઉપયોગનું છે તે જણવાની માત્ર જરૂર છે.
ધોળીને ધોવા આપવાનાં લૂગડાં નોંધી રાખવાની ચોપડી રાખવી, તે
મેળવી લેવાં, છોકરાં કે બાપડાનાં અને પોતાનાં લૂગડાં ફાટે તે સંધવાં,
અને ચોળી, કાંચળી, ટોપી વગેરે નવરાસની વેળાએ શીવવાં, પોતાનાં
બાળકની સંભાળ કેમ લેવી, તેમને ઉછેરવાં, ભૂત વગેરે વહેમથી દૂર રાખ-
વાં, તેમને સુધડ રાખવાં, ટેવથી સુનીતિ શીખવવી, તેમને બણાવવાખર
લક્ષ આપવું અને ખર્ચ કરવો વગેરે સંભાળીને કરવું એ ઘટે તેવી વાતચી-
તથી ચર્ચા કરાવીને તથા ઉપદેશ કરીને ઉપલા વર્ગની મોટી છોડીઓના
મનપર ઠસાવવું. સારી કેળવણીની અસર રૂઢીઓમાં સુધારો થવાથી જ-
ણાવવી જોઈએ. ઉદાહરણ, હવે જેમ કેળવણી પામેલા પુરુષો હોળીમાં
જૂંડું બોલતાં લજવાય છે, તેમ કેળવાયલી સ્ત્રીઓ લગ્નમાં ફટાણું ગાતાં
અને માંહેમાંહે જૂંડી વાતો કરતાં ચરમાઈ તેમાં સામિલ ન થાય.

શીએએ ઘરનો હિસાબ રાખવાનો ચોપડીનો નમૂનો.

સંવત્ ૧૯૩૪. સને ૧૮૭૭.

રોજમેળ.

કારતક સુદ ૧ વાર મંગળ. નવેમ્બર તા. ૬ ક્રી.

જ	ઉ
૩ આ. પે.	૩ આ. પે.
૨૫—૦—૦ ગયા દિવસની શીલક.	૧—૦—૦ રવીચંદ ખેમચંદ કનદોઈને
	ને બરફી શેર ૭ નો.
	૦—૬—૦ સોપારી શેર બે.
	૦—૦—૮ સાક કારેલાં શેર ૧૧૦.
	૦—૧—૬ દહીં શેર બેના.
	૦—૦—૬ પાન નંગ ૧૫.

૧—૮—૮

આજનો ખર્ચ ૧—૮—૮

આવતી કાલને

માટે શીલક. ૨૩—૭—૩

૨૫—૦—૦

કારતક સુદ ૨ વાર બુધ. નવેમ્બર તા. ૭ મી.

જ	ઉ
૨૩—૭—૩ ગયા દિવસની શીલક.	૦—૧૦—૦ સી. મોતીભાઈને સાક
૩૫—૦—૦ ચોટાની દુકાનના બા-	ટોપી લીધી તેના.
બાળે પેટે.	૦—૧—૩ સાક, આદું, ટુંદીનો, ૭૩.
૫૮—૭—૩ કુલ જમા.	૦—૧૧—૩

આજનો ખર્ચ ૩. ૦—૧૧—૩

આવતી કાલને

માટે શીલક. ૩. ૫૭—૧૨—૦

૩. ૫૮—૭—૩

કારંતક સુદ ૩ વાર શુક. તા. ૮ મી નવેમ્બર.

૪
૫૭—૧૨—૦ શીલક.

ઉ

૦—૧—૩ દૂધ.

૦—૧—૬ ગોળ.

૦—૨—૦ મરી, ઘાણા, હોંગ.

૦—૧—૦ દળનારીને દશ શેર બાજી
જરી દળ્યાનો.

૦—૫—૮

આજનો કુલ

ખર્ચ.

૦—૫—૮

આવતીકાલને

સાર શીલક. ૫૭—૬—૩

૫૭—૧૨—૦

કારંતક સુદ ૪ વાર શુક. તા. ૯ મી નવેમ્બર.

૪
૫૭—૬—૩ શીલક ગાંધ કાલની.

ઉ

૦—૨—૦ મોતીબાઇની નીશાળની ફી.

૦—૧—૦ મણીબેનને સાર પહેલી
ચોપરી.૫—૦—૦ ધીકાંટેથી ધી શેર ૧૨૥
આણ્યું.૧—૦—૦ ધાંચી જેઠા વીઠલને દીવેલ
શેર ૬ નો.

૦—૦—૮ શાક તથા પાન ને કાચો.

૬—૩—૮

આજનો ખર્ચ. ૬—૩—૮

આવતી કાલને

સાર શીલક ૫૧—૨—૭

૫૭—૬—૩

(૪૪)

સરતક મુદ પ કલિભાર તા. ૧૦ મી તલેખર

૫૧-૨-૭ શીલક.

૫-૦-૦ ધોળીને ગયા વરસની
ધોલાધના.

૫-૦-૦ ખાજરી મણુ પાંચના.

૦-૦-૭ શાક તથા મસાલો.

૦-૦-૮ દૂધ શેર ૧૫.

૦-૦-૫ શેલડી છોકરાને સાડ,

૧-૦-૦ મીઠું મણુ પોણા.

૩-૦-૦ માકર નરસધનો ગયા
માસનો પગાર.

૧૪-૧-૮

આજનો કુલ

ખર્ચ. ૧૪-૧-૮

આવતી કાલને

માટે શીલક. ૩૭-૦-૧૦

૫૧-૨-૭

ધરના દિસાબિ રાખવાની શીતનો બીજો નમૂનો.

જા.માં.	તારીખ.	આસો સંવત ૧૯૩૪ નવેમ્બર સને ૧૯૭૭	રૂ.	આપે
કે-૦-૦-૦શીલક	૧	કંસારને સાર ગોળ	૦	૩ ૦
ખરને	"	શાક, આદું, કોથમીર તથા મેથી.	૦	૨ ૪
સાર.	"	વાડકી એક પીતળની આણી તેના	૦	૫ ૦
	૨	સેખણ કરવાને જવાઈના બર...	૦	૧ ૦
	"	ગાંધારને વરસુનના ગયા વરસના.	૩	૦ ૦
	"	ત્રમાકુ તથા પાન	૦	૪ ૩
	"	શાક	૦	૦ ૨
	૩	દહી શેર જે	૦	૧ ૩
	"	સોપારી શેર પાંચ	૦	૧૫ ૦
	"	ચુનીભાઈની પાઘડી રંગારી તેના.	૧	૪ ૦
	"	શાક, ધાણા, મરી વગેરે મસાલો.	૦	૨ ૧
	૪	ધરમાં પહેરવાના સાદ્યા જે. ...	૨	૧૨ ૦
	"	ચુનીભાઈના તથા તેના બાપનાં		
		અંગરખાં સાર જગન્નાથીનું		
		થાન એક	૮	૦ ૦
	"	દૂધ, શાક, પાન	૦	૧ ૭
	૭	ચોખા મણુ ના	૧	૦ ૦
	"	દીવેશ શેર દશ	૧	૮ ૦
	"	શાક, પાન ને મસાલો	૦	૦ ૧૦
	"	ચુનીભાઈની રૂક્ષનો પગાર ...	૦	૮ ૦
	"	કંક તથા સુખડ	૦	૨ ૦
	૮	સાચુ દેશી	૦	૧ ૦
	"	કમળા ખેનને સાર આદણી ...	૦	૧૧ ૦
	"	" " " બીજી ચોપડી.	૦	૩ ૦
			૨૧	૧૧

જા.ના.	તારી- ખ.	આસો સંવત ૧૯૩૪. નવેમ્બર સને ૧૯૭૭.	ર.	આ	પે.
૮-૧૦-૧ પા-	૮	ધઉં મણુ એક	૨	૦	૦
છલે પાને	૯	ખાજરી મણુ બે... ..	૨	૦	૦
ખાટી રહે-	"	શાક, પાન	૦	૦	૯
લી શીલક.	"	એળચી, લવીંગ... ..	૦	૩	૦
૫૦-૦-૦ ગયા	૧૦	શા. મુળજી મકનજીની દુકાને			
સાબનો		ભર્યા	૨૫	૦	૦
પગાર.	"	વાસણુને કલાધ કરામણી.	૦	૪	૩
	"	પાણી કાઢવાને દોરકું કાથાનું	૦	૧	૬
	"	સડીને જડ નવી કરાવી તેની	૦	૦	૩
	"	આંધળા બીખારીને દાન	૦	૦	૧
	"	કાચું શેર એક	૦	૦	૨